

'हामीलाई मानवीय व्यवहार गरियोस'

न्यायको पर्खाईमा रहेका मुक्त हलियाको अवस्था र अनुभूति

फोटो@पाठशाला

**पब्लिक पोलिसी पाठशाला
डिल्लीवजार काठमाडौं, नेपाल
www.policypathshala.org**

“हिजो सम्म पनि मैले हलो जोतेको छु साव, एक माना चामल र एक माना धुलोका (पिठो) भरमा २० बर्ष देखि निरन्तर जोत्दै आएको छु । यस बर्ष पनि लगातार एक महिना सम्म जोतिसकेको छु त्यही एक माना चामल र पिठोमा । अरु बाँकि खेति पनि मैले नै लगाई दिनुपर्छ । ३५ हजार ऋण लिएको थिएँ त्यही चुक्ता गर्न जीवनभर जोत्नुपरेको छ । हलिया मुक्त भएको थाहा छ सँगै जोतेको साथी पनि मुक्त भयो तर म हुन सकिन । जोत्न आईजा भन्दै बोलाउँछन् । तिम्रो हलो जोत्दीन भन्न पनि सक्दीन । जोते बापत् केहि दिदैनन् । मैले पनि माग्न सक्दीन । ”

पाठशालाको अनुसन्धान टोलिसंग संग कुराकानी गर्ने क्रममा दार्चुलाका हलिया देविराम कोली ।

“ मेरा श्रीमान बाँचुन्जेल सात घरमा हलिया भएर बसे । उनि गएको धेरै बर्ष भयो । छोराहरु सानै थिए । श्रीमान्को मृत्यु पछि मैले छोराहरुलाई अगाडि र पछाडि बोकेरै खेत बारि खन्थे । श्रीमानले जोत्दै आएको खेत मैले खनेरै सक्थे । खालि पेट पाल्नकै लागि । अहिले म केहि गर्न सक्दीन । मेरा श्रीमानले त्यति लामो समय काम गरे मैले पनि गरे तर केहि पाएकि छैन । ”

-पाठशालाको अनुसन्धान टोलिसंग कुराकानी गर्ने क्रममा बैतडीका मुक्त हलिया किडी भुल ।

पृष्ठभूमि:

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र १९४८ लगायत मानव अधिकारका आधारभुत मूल्य मान्यताप्रति नेपालले सदैव आफ्नो प्रतिवद्धताजनाउदै आएको छ । नेपालले दासत्व उन्मूलन महासन्धीमा २०१९ सालमा नै हस्ताक्षर गरेको हो । नेपालको संविधानले गास, वास र कपास, शिक्षा स्वास्थ्य रोजगार लगायतका विषयलाई आधारभुत अधिकारको रुपमा उल्लेख गरेको पनि थुप्रै भईसक्यो । आत्मसम्मानपूर्वक वाँच्न पाउने हक नागरिकको नैसर्गिक हक हो । सदियौं देखि विद्यमान विभेद, असमानताको अन्त्यका लागि जनताले पटक पटक आन्दोलन गरे र संविधान, कानूनमा ति विषयहरू लिपिवद्ध पनि भए । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग जस्तासंवैधानिक संरचना पनि निर्माण भएका छन । कानूनतः बधुँवा श्रम निषेधित छ भने जातिय विभेद तथाछुवाछुतजन्य कार्य दण्डनीय छन । तर जनताले ति मानव अधिकारहरू प्राप्तिको अनुभूति गर्न सक्ने अवस्था भने अझै हुन सकेको छैन । दुरदराजमा रहेका निमुखा जनताहरूले नागरिकको दर्जा पाउने त कुरै छोडौं,मान्छेको दर्जा पाउन सकेका छैनन । उनिहरूप्रति मानविय व्यवहार हुन सकेको छैन,न राज्यवाट न समाजवाट । कयौ वर्षसम्म बधुवा श्रमिकका रुपमा हलिया,कमलरी र कमैयाको जिन्दगी जिउन विवश छन तीनिहरू । आफ्नो अधिकार, स्वतन्त्रता र मानव भएर बाँच्नको लागि संघर्ष गर्दा गर्दै तिनको थुप्रै पुस्ताको जिवन गयो । कमैया, हलिया, हरुवा चरुवा मुक्ति त भयो तर मुक्तिको अनुभूति गर्न सकेका छैनन ।समस्या समाधान गर्ने इच्छा शक्तिको अभावमा यस्ता सामाजिक कुरीति र विकृतिहरूका कारण लोकतन्त्रको परिवर्तनको किरण समेत ति गाँउहरूमा पुग्न सकेको छैन ।

हलिया प्रथा र मुक्तिको घोषणा:

हलिया नेपालको सुदुर र मध्यपश्चिम क्षेत्रमाबिद्यमान कृषि श्रम प्रथा हो । बर्षौं देखि कृषिमा आधारित बधुवा श्रमिकका रुपमा शोषित भएर बाँच्न विवश समुदायलाई समाजले 'हलिया' परिभाषित गरिदियो । यो बर्षैदेखि चल्दै आएको कुप्रथा मात्र होईन मानव अधिकारका दृष्टिले शोषण र अत्याचार पनि हो । ऋण वा केहि सामान लिए बापत बर्षौं साहुको हलो जोत्ने प्रथा नै हलिया प्रथा हो । जमिनको सानो अंश प्रयोग गरे वाफत बर्षौं हलो जोत्नुपर्ने अवस्थालाई पनि हलिया प्रथाकै रुपमा लिने गरिन्छ । हलिया प्रथा कृषि प्रणालीसँग जोडिएको समस्या हो । जसलाई मालिकको हलो जोतेर जीवन निर्बाह गर्नुपर्ने बाध्यता हुन्छ । मालिकको हित र स्वार्थमा आफ्नो श्रम मात्र होईन जीन्दगी पनि बन्धनमा पर्नु नै हलिया प्रथा हो । दुईचार हजार ऋण आफूले होस् अथवा बाउ बाजेले लिए बापत, टेक्नकै लागि एक टुक्रा जमिन दिएबापत होस् वा एक छाक खानकै लागि किन नहोस् आफ्नो जीवन मालिकलाई सुम्पेर हलिया बस्नुपर्ने बाध्यतासिर्जना भयो।कृषि उत्पादन तथा जीविकोपार्जनका लागि तत्कालिन सामाजिक ब्यबस्था अन्तर्गत जातिय र बर्गिय पद्धतिको आधारमा हलियाको निर्माण हुन पुगेको हो । हलिया र मालिकको सम्बन्ध स्रोत साधनयुक्त सम्पन्न र स्रोत साधन बिहिन बिपन्न बिचको सम्बन्ध हो ।

मध्य र सुदुर पश्चिम नेपाल १२ जिल्लाका गाउँहरूमा केही सय वा हजार रुपैया ऋण दिए वापत साहुले पुस्तौ पुस्तालाई हलो जोताएर आफूचाहि सभ्य र मालिक बनिरहे । केही सय वा हजार ऋण लिए बापत मालिकले दैनिक ज्याला विना हलो जोताउने, जति काम गरे पनि लिएको ऋण कहिल्यै चुक्ता नहुने र एक पुस्ता पछि अर्को पुस्ताले पनि त्यही ऋण तिर्नु छ भनेर जमिनदारले सोझा र निमुखा जनतालाई हलो जोताउने कार्य समाजको स्वीकृतले हलिया प्रथा जरा गाड्दै गयो । सभ्य भन्नेहरूले न हलियाहरूलाई श्रमको मूल्य दिन जाने, न त परिवारका अन्य

सदस्यलाई कुनै आर्थिक उपार्जन गर्न पाउने अधिकार नै दियो । आर्थिक, सामाजिक र स्तन्त्रताको पनि बन्दक बनाइरहे ।यी स्वतन्त्रता विना नै हलियाको केही सुस्ता आफ्नो जीवन विताए ।

बर्षेदिखी चल्दै आएको हलिया सवालको पहिचान तथा उठान दार्चुलाको उकु गाबिसबाट भएको मानिन्छ । २०५७ सालदेखि हलिया अधिकारका लागि आवाज उठेको भए पनि २०५९ साल देखि संगठित रुपमा शुरु भएको मूक्त हलिया आन्दोलन परिणाम सरकारले २०६५ भदौ २१ गते हलिया मुक्तिको घोषणा गररेको थियो ।

हलिया मुक्ति पछिको छटपटी:

हलिया र जमिन्दार\मालिकका बिच प्रचलनमा रहिआएको अन्याय, अत्याचार र अमानुसिक बिभेदका बिरुद्ध परम्परागत सम्बन्धको स्वरुप बिघटन गरेर नयाँ सम्बन्धको जग राख्ने लक्ष्यका साथ हलिया मुक्ति आन्दोलनको प्रक्षेपण भएको थियो । आन्दोलनकै परिणामस्वरुप राज्यले हलिया मुक्तिको घोषणा गर्न बाध्य भयो । हलिया मुक्तिको घोषणासँगै उनीहरुको छटपटी शुरु भयो । मुक्त हलियाको पुनस्थापनाका लागि कार्ययोजनाको पनि निर्माण भएको छ तर घोषणा गरेको करिब एक दशक पुग्नै लाग्दा पनि दैनिक जीवनमा बास्तबिक मुक्तिको अनुभुति गर्ने अबस्था किन बनेको छैन ? यहि बाध्यतामा परेको जीवनबाट मुक्तिको बाटो खोज्दै सघर्ष गरिरहेपनि हलिया परिवारले बाटो पहिल्याउन सकेका छैनन् । मुक्तिको मार्ग सरल र फराकिलो बन्न नसक्दा उनीहरु कहि कतै अलमलिएका छन् । राज्यले अबलम्बन गरेको पुनस्थापनाको झण्डटिलो प्रक्रियाका कारण नै थप अलमलमा परेका छन् । अधीनस्थ समुदायलाई मुक्त र सामर्थ्यवान बनाउन न राज्य नै दरिलो सहारा बनेर उभिएको छ न आफ्नै बलबुतामा केहि गर्न सक्ने अबस्था छ । अमानवीय रुपमा रहेको असमान सम्बन्ध अन्त्यको घोषणा सँगै गुजाराका निम्ति मालिक सँगको झिनो आसको बाटो पनि सदाका लागि बन्द भयो । राज्यले बन्धनबाट मुक्त भएको घोषण त गर्यो तर मुक्ती भएको अनुभुति दिलाउन सकेन । पुर्नस्थापनाको बिना कुनै योजना र बिकल्प गरिएको घोषणाले मुक्त हलियाहरुलाई झनै संकट सिर्जना गर्न पुग्यो । सरकारले मुक्त घोषणा गर्दा कति हलिया मुक्त हुदैछन् छन् भन्ने सरकारलाई नै थाहा थिएन किनकी यतिबेलासम्म हलियाहरुको तथ्यांक नै लिईएको थिएन । राष्ट्रिय मूक्त हलिया समाज महासंघले २०६९ भदौ २० गते नेपाल सरकारसंग गरेको पाँच बुदे सहमतिमा हलियाहरुको तथ्यांक लिने कुरा त उल्लेख थियो तर एकिन संख्या बिनाको घोषणाले त्यत्ति बेलै द्विबिधा र आशंका सिर्जना गरायो । त्यसैमा मुक्त घोषणा गरिएकाहरुको बैकल्पिक ब्यवस्थापन के भन्ने कुरा बारे पनि सरकारले सोचेन । जसले मुक्ति घोषणा भएकै दिनदेखि मुक्त हलियाका संकट सुरु भए । अर्ध्याँरोबाट उज्यालो तर्फको यात्रा शुरु हुनु पर्ने हलियाहरुको मूक्ति पछिको यात्रा अन्योलताबाट शुरु भयो । मुक्ति त भइयो तर पेट भने भोकै रहला भन्ने चिन्ताले सताउन थाल्यो । त्यस पछिको के गर्ने र कसरी जीवनयापन गर्ने भन्ने व्यवस्था थिएन, न साहुको आस न राज्यको । सरकारले कार्यदल बनाएर तथ्यांक संकलन त गन्यो तर सवै र सहि तथ्यांक आउन सकेन । दुरदराजमा रहेका हलियाहरुले आफू मुक्त भएको थाहा नै पाएनन । मुक्त त भए खै के का आधारमा मुक्त भएको त्यो पनि थाहा नहुदै कतिपय जमिनदार\मालिकहरुले मेरो ऋण चुक्ता भएको छैन भन्दै जोताउन छाडेनन । न हलिया राख्नेलाई कानूनी दायरा आउन सके न मुक्त हलियाले क्षतिपूर्ति नै पाउन सके । हलियालाई हलो जोत्न नपर्ने र हलिया राख्नेलाई हलो जोत्नेको रकम दिनु नपर्ने मात्र हुन पुग्यो हलिया मुक्ति । कतिपय ठाँउमा अझै पनि एक मानो धूलो र एक मान चामलमा हलो जोतिरहेका छन भने मुक्ति भएकाको छटपटी दयनीय छ । हिजो श्रम शोषणको मूल्य विनाको मूक्ति घोषणाले अन्योल थप्यो तर मुक्तिको अनुभुति हुन नसकेको हलियाको अनुभव छ ।

सामाजिक विभेद: महिला र बालबालिकाको अवस्था

हलिया समस्या बर्गीय, जातीय र लैङ्गिक उत्पीडनका दृष्टिकोणले थप पीडादायक छ । समाजले अझै पनि मानवीय व्यवहारले हेर्न सकेको छैन । हलिया बस्न बाध्य हुनेहरूमा अधिकांश संख्या दलित समुदायकै रहेको छ । मुक्त हलियामध्ये ९८ प्रतिशत दलित छन् । उनीहरू चरम जातीय छुवाछूत तथा भेदभावको सिकार बन्नुपरेको छ । यस्तो दोहोरो विभेदका कारण उनीहरूको राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक स्थिति अन्य दलितभन्दा पनि कमजोर छ । उत्पादन प्रणालीमा दलित समुदायको स्थान कहाँनेर छ भन्ने तथ्यलाई पनि यसले प्रतिबिम्बित गर्दछ । त्यसैले मुक्त हलिया पुनःस्थापना भनेको जातपात र छुवाछूत अन्त्यको आन्दोलनसंग पनि सम्बन्धित छ त्यसकारण यसको निदानका लागि पुनस्थापनका कार्यक्रमहरू बर्गीय दृष्टिकोणबाट मात्रै नभई जातिय दृष्टिकोणलाई समेत मध्यजन गर्दै निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

अर्कोतर्फ मुक्त हलियामध्ये ५१ प्रतिशत भन्दा बढि महिला भएको बताइन्छ । नेपाली समाजमा ब्याप्त रहेको एउटा परम्परागत मान्यता “महिलाले हलो जोत्ने जमिन भासिन्छ” भन्ने अन्धविश्वासका कारण महिलाहरू स्वयंमले हलो जोत्नु परेन तर एउटा हलिया परिवारको सदस्य र त्यसमा पनि महिला भएका कारण उनिहरूले थप बिभेद र अपमानको सामना गर्नु परेको छ । सामान्यत हलिया प्रथामा पुरुषले हलो जोत्ने र महिलाले खलोको काम गर्ने गर्छन भने श्रीमान नभएको अवस्थामा खनेर वाली लगाउनु परेका थुप्रै उदाहरणहरू छन। खलिया भएर विना मुल्यउनिहरूले आफ्नो चोला सक्नुपरेको छ । घरभित्र र कृषि क्षेत्रमा महिलाले गर्ने श्रमको मुल्यांकन गर्ने हो भने भनिन्छ संसारको दुई तिहाई श्रम महिलाले गर्छन । तर बिडम्बना यि कामको आर्थिक मुल्यांकन गर्ने परिपाटिको प्रारम्भ गर्न सकिएको छैन । अन्यत्र जस्तै हलिया मुक्ति घोषणा पछि हलियाको तथ्यांक संकलन, बर्गिकरण, प्रमाणिकरण पुनस्थापनका कुनै पनि प्रक्रियामा महिलाहरू हलिया परिवारको एउटा सदस्य हुनुको हैसियतले बाहेक अरु कुनै प्रकारको सहभागिता हुन सकेन र समग्र प्रक्रियामा उनिहरू अटाएनन् पनि । कृषिमा आधारितबाँधा श्रम निषेध गर्न सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकमा खेती लगाउने देखि भित्र्याउने सम्मका सवै वा केही कार्य गर्ने शर्त राखी न्यून वा कम ज्यालामा अरु कसैको हली, गोठालो, बाउसे, खेताला, खलिया, लागि, कमारा कमारी वा अन्य यस्तै नामबाट जग्गा जोत्ने, खत्रे, बालीनाली लगाउने, गोडमेल गर्ने वा भित्र्याउने समेतका कार्य वा सेवा गर्ने व्यक्तिलाई सम्झनु पर्छ । “भनि परिभाषित गरे पनि आज सम्म कुनै महिला हलियाको रुपमा प्रमाणित भएका छैनन् । जबकि हलो जोत्ने बाहेक अन्य बाकी सम्पूर्ण काममा अत्याधिक रुपमा नै महिलाहरूको सहभागिता रहेको पाईन्छ । एकातिर महिलाले पनि जीवनभर गरेको श्रमको मुल्यांकन गरिएन भने अर्कातिर हलिया बसेको श्रीमानको मुक्ति घोषणा अघि नै मृत्यु भएको परिवारमा पुनस्थापना कार्यक्रम भित्र अटाउन महिलाहरूलाई सहज रहेन । यसले अन्य क्षेत्रका महिलाको तुलनामा पृथक ढंगले हलिया परिवारका महिलाहरूले भोगिरहेका मुल समस्याहरूको पनि लेखाजोखा गर्छ ।

अर्कोतर्फ सम्मानित र समृद्ध जीवनको कल्पना गरिरहेका बालबालिकाहरूको भविष्यको मार्ग स्पष्ट बनेको छैन । सामान्य पोषण, स्वास्थ्यसेवा, लुगाफाटो, शिक्षा लगायतका विषय समेत उनिहरूका लागि सुदुर सपनाका विषय बनेका छन । बृद्ध अपाङ्ग तथा दीर्घरोगिहरूको स्थिति कारुणिक रहेको छ । महिलाहरूले प्रजनन स्वास्थ्यको अधिकार उपभोग गर्न पाएका छैनन् । ५६ वटा सम्म बच्चा जमाउने र वर्षिनी बच्चा जन्माउने जस्ता समस्या हलिया

परिवारका महिलाले भोगेका प्रजनन समस्या हुन । परिवार नियोजनका स्थायी वा अस्थायी साधन बारे समेत जनाकारी हलिया सम्म पुग्न सकेको देखिदैन ।

दिनहु कडा परिश्रम गर्न सकेको खण्डमा मात्रै चुलो बल्ने अन्यथा चुलो बल्ने नसक्ने स्थिति कायम छ । गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा जिविकोपार्जन लगायतका अबस्थामा सुधार हुन नसकेको अबस्थामा पुनस्थापित हलिया बस्ति प्रति पनि आम मानिसको दृष्टिकोण सकारात्मक भएको छैन । मात्रै टेक्नका लागि एक टुक्रा जमिन र बस्ने छानाको निर्माण प्रक्रिया तथा त्यसैको पर्खाइमा रहेका नागरिकका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगार लगायतका क्षेत्र धेरै परका बिषय बनेका छन् बर्तमानका लागि ।

हलिया समुदायमा रहेको आर्थिक विपन्नता र अपमानजनक सामाजिक स्थितिलाई बर्तमानको पुनस्थापना प्याकेजले मात्रै अन्त्य गर्न सकेको छैन र सक्दैन पनि । जग्गा खरिद, आवास निर्माण तथा मर्मतको प्रक्रिया सँग सँगै रोजगार, शिक्षा र स्वास्थ्य लगायतका क्षेत्रमा स्रोत साधन माथिको पहुँच अन्य नागरिकलाई भन्दा सहज र खुकुलो प्रक्रियाको कार्यान्वयनले मात्रै अपमानजनक सामाजिक स्थितिको अन्त्य गर्न मद्दत पुग्छ । त्यहि समाजमा पुनस्थापित मुक्त हलियाहरुका लागि जबसम्म परम्परागत क्षेत्र एबम् खेतिपाति सम्बन्धी कामको बिकल्प खोज्दै नविन जिविकोपार्जन प्रणालिको खोजि गरिदैन तब सम्म आत्मसम्मान पूर्ण जिवन जिउन असम्भव छ । आफ्नो स्वामित्व नभएको जग्गा जमिन जुटाएर त्यसैमा कृषि तथा मजदुरी गरी दैनिक गुजारा चलाउनु पर्ने बाध्यता हुँदा पूर्व मालिकहरु सँग पटक पटक ठोक्कीनुपर्ने हुन्छ त्यतिबेला फेरी आत्मसम्मानमा ठेस लाग्छ नै । निरन्तर रुपमा दोहोरिईरहने असमान सम्बन्ध र अपमानजनक ब्यबहारले बिभाजनका दरारहरु पूर्ण सक्दैन र सामाजिक अन्तरघुलनको प्रक्रिया थप जटिल बन्न जान्छ । सामाजिक रुपान्तरणका लागि लोकतन्त्र, सामाजिक न्याय र समावेशीता जस्ता शब्दले मात्रै होईन शब्दको मर्म अनुरूप कार्यान्वयनले मात्रै यि नागरिकलाई समान स्तरमा पुर्याउने ढोका खोल्न सकिन्छ । हलिया मुक्ति तथा पुनस्थापनाको प्रश्न लोकतन्त्र, सामाजिक न्याय र समग्र मुलुकको प्रगति सँग अभिन्न रुपमा जोडिएको मुद्दा हो ।

मुक्त हलिया पुनस्थापना: समस्या र बिप्लेषण:

क. सरकारले गरेको प्रयास:

२०६५ भदौ २१ मा मुक्त भए पछि सरकारले मुक्त हलियाको तथ्यांक प्रमाणीकरणका लागि, मुक्त हलियालाई चारवटा वर्गमा वर्गीकरण गरी केहीलाई परिचयपत्र वितरण शुरु भएको थियो । सरकारले पुनःस्थापन तथा वृत्ति विकास कार्यक्रम संचालन गर्नका लागि केन्द्र र मुक्त हलिया रहेका १२ वटै जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा कार्यदलहरु समेत गठन भएका छन । तर जुन गतिमा पुनस्थापना हुनुपर्ने हो त्यसरि हुन सकेको छैन ।

सरकारले संकलन गरेको तथ्याङ्क अनुसार सुदूरपश्चिमका ९ जिल्लाहरु र मध्यपश्चिमका हुम्ला, जाजरकोट र सुर्खेत ३ जिल्ला गरी १२ जिल्लामा मुक्त हलिया परिवार संख्या जम्मा १९,०५९ रहेको थियो । जसमध्ये हालसम्म ११०१३ को लगत प्रमाणिकरण भएको छ वाँकिको न लगत प्रमाणिकरण भएको छ न परिचयपत्र नै । ११०१३ मध्ये क बर्गमा १०१० ख बर्गमा २५४८ ग बर्गमा ४२१ र घ बर्गमा ४९०९ गरि जम्मा ८८८८ जनाले मात्र परिचयपत्र पाएको सरकारी

तथ्याङ्कले देखाउछ । हालसम्म जम्मा ४८७ जनाले जग्गा खरिद गरेको, ३३५ ले घर निर्माण गरेको र ५८६ ले घर मर्मत गरेको तथ्याङ्कले बताउछ ।

ख. कछुवाको गतिमा पुनर्स्थापना:

सरकारले हलिया पुनर्स्थापनालाई बिशेष कार्यक्रम भन्दा पनि वार्षिक विकासे कार्यक्रमका जस्तो धिमा गतिमा अगाडि वढाएको पाइन्छ । सरकार स्वयंले ३ वर्षको अवधिमा राखिएको लक्ष्यका आधारमा हेर्नेहो भने पुनःस्थापन हुन लाग्ने अनुमानित समय जग्गा खरिदतर्फ वार्षिक लगभग २८० को लक्ष्य अनुसार ११ वर्षमा कार्य सम्पन्न हुने, घर मर्मत तर्फ वार्षिक औषत २७६ परिवारको लक्ष्य अनुसार १४ वर्षमा कार्य सम्पन्न हुने, घर निर्माण तर्फ वार्षिक औषत २०० परिवारको लक्ष्य अनुसार राख्दा १७ वर्षमा कार्य सम्पन्न हुने, औषत वार्षिक ७५५ परिवारको पुनःस्थापनको लक्ष्य अनुसार १४ वर्षमा कार्य सम्पन्न हुने देखिन्छ । छुट र प्रमाणिकरण हुन बाँकी संख्यालाई समेत समावेश गर्दा यो अवधि अझै ३० देखि ४० वर्षभन्दा बढी लाग्ने आँकलन गर्न सकिन्छ । मुक्त हलियाका लागि यो पर्खाई कति पिडादयक होला कल्पना सम्म पनि गर्न सकिदैन । संसदको कृषि तथा जलस्रोत समितिले सरकारलाई २ बर्ष भित्र पुनर्स्थापना सक्नेगरि कार्ययोजना र बजेट विनियोजन गर्न निर्देशन दिएपश्चात यस आव मा बजेट त बृद्धि भएको छ तर कार्ययोजना भने बनिसकेको छैन ।

मुक्त हलियाहरुको सही ढंगले पुनःस्थापना गर्ने हो भने पहिलो हलियालाई जोतिखाने जमीन दिने, दोश्रोआवासको लागि जमीन दिने र घर बनाउने पैसा उपलब्ध गराउने, तेश्रोबैकल्पिक रोजगारीको लागि सरकारको तर्फबाट पर्याप्त अनुपातमा तत्काल उपयोगी सिप तालीम, औजार र आवश्यक न्युनतम पुजी उपलब्ध गराउने र चौथोशिक्षा र स्वास्थ्यका लागि सरकारबाट बिशेष सहयोग गर्ने काम गर्नुपर्दछ । पुनर्स्थापनाका यी न्युनतम ४ वटा कामका साथसाथै हलिया मुक्तिको घोषणा सँगसँगै एकातिर वास्तविक हलियाको आँकडा संकलन, प्रमाणीकरण र परिचय पत्र, अर्कोतिर आवश्यक कानुन, हलियाको जीवन निर्वाहको लागि मूर्त कार्ययोजना र बैकल्पिक जीवन निर्वाहको प्याकेज साथसाथै उपलब्ध हुने गरी पुनर्स्थापनाको एकीकृत प्याकेज बनाएर तत्काल कार्यान्वयन गरेको भए हलिया मुक्तिको घोषणाले हलियाहरुको जीवनमा ठूलो हेरफेर ल्याउने थियो तर यस्तो हुन सकेको छैन ।

समस्या र विप्लेषण

१.अझै हलिया

“ हिजो सम्म पनि हलो जोतेको छु-देविराम कोली, दार्चुला ”

एक माना चामल र एक माना पिठोका भरमा २० बर्ष देखि निरन्तर हलो जोत्दै आएको छु । यस बर्ष पनि लगातार एक महिना सम्म जोतिसकेको छु त्यही एक माना चामल र पिठोमा । अरु बाँकि खेति पनि मैले नै लगाई दिनुपर्ने कुरामा म पक्का छु । मेरो मालिकका २ हलिया मध्ये अर्का एक जना मुद्धा लड, मुक्त भए र पुनर्स्थापना तिर लागे । म भने डर र धम्कीका कारण मुक्त हुन सकिन । म हलिया बसेको छु भन्न सकिन र मुद्धा लड्न पनि डराए । ३५ हजार ऋण लिएको थिएँ त्यही चुक्ता गर्न जीवनभर जोत्नुपरेको छ । हलिया मुक्त भएको थाहा छ सँगै जोतेको साथी पनि मुक्त भयो तर म हुन सकिन । तिम्रो हलो जोत्दिन भन्न पनि सकिदिन । जोत्न आईजा भन्दै बोलाउँछन् ।

जोते बापत् केहि दिदैन् । मैले पनि माग्र सक्दिन । उनिसँग लिएको ऋण तिर्न सक्दिन । के गर्नु कसरी गुजारा चलाउनु ? यहि समाजमा बस्नुपर्छ अन्यत्र कहाँ जानु । त्यसैले केहि भन्नै सक्दिन । तीन छोराछोरी छन् स्कुल त जान्छन् तर उनिहरुलाई पनि काम नगरि सुख नै छैन । एउटा छोरो अहिलेवाट स्कुल जान छाड्यो । मेरो डरका कारण म मुक्त हुन सकिन ।

(अझै हलिया बसिरहेका दार्चुला धापका देविराम कोलिसँग अनुसन्धान टोलिले गरेको कुराकानी, २०७३ असार ३)

स्थलगत अध्ययन गर्ने क्रममा असार ३ गते दार्चुला सदरमुकाम बाट नजिकै पर्ने धाप स्थित हलिया बस्तीमा पुग्दा ५७ वर्षका देविराम कोलि भेटिए जो अझै सम्म पनि हलिया बसिरहेका छन् । कोलि बिगत २० वर्ष देखि निरन्तर मालिकको हलो जोत्दै आएका छन् । उनले हलो जोते बापत् आज (२०७३ जेठ अन्त्य) सम्म पनि कुनै ज्याला पाएका छैनन् । हलो जोतेको दिनमा एक माना चामल र एक माना पिठो मात्रै पाउने गरेको उनले बताए । सरकारले मुक्त घोषणा गरेको आठ वर्ष पछि पनि कोली अझै मूक्त भएका छैनन । जमिनदार बिहानको किरण भन्दा पहिले नै अन्धकार लिएर घरमा आइपुग्छन र भन्छन खेतमा जोत्न आउँ है । सोझा र निमूखा देवीराम केही नभनि स्वीकार गर्छन र विहानदेखि बेलुकासम्म रोगी र बुढो शरीर हलो र गोरुसँग दौडिन्छ । यो दौडाइमा उनको बाल्य काल, यौवन र सपनाहरु बन्धकी भए । सरकारले मूक्ति गरे पनि उनले भने मूक्ति पाएका छैनन । दिनभररोगी शरीरले जोते बापत उनले अहिले पनि एक माना चामल र एक माना पिठो भन्दा बढी केही पाउन सकेका छन । 'ज्याला ती मालिकले २० वर्ष जोत्दा त दिइनन अहिले के दिन्थे' आफै प्रति सहानुभूतिभावमा कोलीले भने । अहिले न ऋण तिर्नु छ न कुनै ऋण लिएको छु तर पनि ज्याला दिदैन् ।

वर्ष ५७, शरीरको तौल मुस्किलले ४० केजी, जमिन जोत्दा जोत्दा ठेलापरेका हातहरु र मैलै लुगा लगाएका कोली छिमेकीको आँगनमा बसेर पाठशालाको टोलिसँग भन्दै थिए 'हिजो आज पनि खिइएका हातहरु लिएर हलो जोत्न जान्छु हजुर' । जमिनदारले मैले जोत्न थाले पछि गोरु मात्र चार पटक फेरे म भने जोतिरहेको छु । आफूले मालिक

सँग लिएको ३५ हजार ऋण नै आजसम्म हलिया बस्नुको कारण हो । हलिया मुक्ति घोषणा भएको थाहा पाएपनि आफू मालिकको डर धम्कीका कारण मुक्त हुन नसक्नु उनको बाध्यता रहेछ । असार ३ गते कै दिन विहान ९ बजे हाम्रो अध्ययन टोलीले दार्चुलाका सरकारी अधिकारीसँग भेट्दादार्चुलामा एक जना पनि हलिया नभएको ठोकुवा गरेका थिए । सरकारी निकाय अनविज्ञ थियो सदरमुकाम नजिकै देविराम कोलीहरूले अझै १ माना सामल र धुलोमा हलो जोतिरहेको विवशतका वारेमा ।

हलिया मुक्ति आन्दोलन अन्त्य भएर पुनस्थापनाको क्रम चलिरहेका बेला देविराम कोलि जस्ता अझै मुक्त हुन नसकेका हलियाहरु केहि स्थानमा रहेको हलिया मुक्ति आन्दोलनका अभियन्ताहरुले बताउछन । तर यस विषयमा सरकारी प्रतिनिधिहरुको एउटै भनाई छ राज्यले हलिया मुक्त घोषणा गरिसकेपछि सरकारी प्रतिनिधिका तर्फबाट बोल्दा हामीले हलिया छन् भनेर भन्न सक्दैनौ । अहिले सम्म हलिया बसिरहेको कोहि छैनन् र कहि कतै बसेको भए हलिया बसिरहेको कुरा हाम्रो जानकारीमा छैन भनेर उनीहरु उम्किए । दार्चुलाका कोली जस्तै आज पनि बिना पारिश्रमिक र ज्याला हलिया वस्नेहरुको बास्तविक तथ्यांक कति छ एकिन हुन सकेको छैन ।

देवीराम कोलीलाई हलिया मूक्त भएको आठ वर्ष पछि पनि पुन हलियाकै रुपमा काम गर्नुपर्ने अवस्था कसरी आयो ? यो दोष कसको हो सरकारको, स्थानीय निकाय वा हलिया हलिया महांसघ वा देवीराम कोली आफ्नै? 'हलिया मूक्त भएको थाहा छ तर के गर्नु मेरो न हलियाको परिचय पत्र छ न त कतैबाट केही सहयोग पाएकै छु मेरो बारेमा कोही बुझ्न समेत आएको छैन । मेरो दुख मसँगै छ । त्यही भएर त आज पनि हलिया भएर हलो जोत्न बाध्य छु । सरकारले के के दिने भएको छ भन्ने चाहि सुनेको छु तर पाएको छैन ।' देविरामले भने ।

हलिया मुक्तिको कार्यन्वयन कति भएको छ अनुगमन हुन सकौको छैन । हलियाहरु छुटेका छन वा छैनन र किन छुटे भन्ने अध्ययन गर्न राज्यले चासो दिइएको देखिदैन । सरकारले प्रकाशित वा प्रशारित सुचना ती निमूखा हलिया सम्म पुगे कि पुगेनन राज्यको निगरानीमा छैन । सुचना प्रकाशित आमसंचारका माध्यमसम्म पहुँच नै नभएकाहरुलाई बैकल्पिक व्यवस्था गरियो वा गरिएन त्यसको पनि जानकारी छैन । कोली भन्छन-'डरका कारणले फारम भरिन' । हलियाको डर हटाउने काम हलिया अभियन्ताहरुले किन शसक्त रुपमा उठाउन सकेनन । हलिया फेरि बस्नु पर्ने कारणमा अन्य कुनै आयआर्जनका स्रोत नहुदा मात्र हो वा मूक्त भएको थाहा नपाएर काम गरिरहेका हुन । श्रमको मूल्य (ज्याला) माग्न किन सक्दैनन । ज्याला पाउने स्थिति बनाउन केन्द्र र जिल्लाका सरकारी निकायले के अभियान थालेका छन ? हलियाको समस्या सुनुवाई गर्ने व्यवस्था सरकारले जिल्लामा किन गर्न सकेन । सरकारले मूक्त हलियाले हलो जोत्दा हलिया कै रुपमा लगाए वा ज्याला लिएर वा दिएर काम गरिरहेका छन भनेर अध्ययन अनुसन्धान गरेको छ त । हलिया त छैन भनेर बस्ने सरकारी निकायका अधिकारीले हलो जोत्ने बापात ज्याला पाए नपाएको बारे पनि सरोकार राख्न सकेको छवा छैन? यी विषयहरू अनुत्तरित छन ।

छुट हलिया:

“घर र जमिन दुबै आफ्नो नाममा छैन” - नन्दा साक्की ४३ वर्ष, डडेल्धुरा

यो बस्दै आएको जग्गा मालिकको हो । उसको मा काम गर्दा बस्न दिएको थियो । त्यैसमा बनाएका थियो । अलि पहिला सम्म उसले छोड्न भनेर दबाब दिईरहन्थ्यो तर अहिले त्यस्तो दबाब आएको छैन । मेरा ससुराले पनि जोत्नुभएको थियो । मेरा श्रीमानले पनि सात वर्ष सम्म जोत्ते । ५

छोरा र २ छोरि सहित ९ जनाको परिवार छ अहिले । अहिले अधिया गरेको जग्गाले २ महिना मात्रै खान पुग्छ । श्रीमान् र मैले ज्याला मजदुरि तथा दैनिक ज्यालादारिमा काम गर्दै आएका छौ त्यसैले जीवन निर्वाह गरेका छौ । छोराछोरिले पनि काम गर्छन । पढ्न राम्रो सँग पाएका छैनन् । तथ्यांक संकलन गर्ने बेला ससुरा भारतमा भएका कारण हाम्रो नाम छुटेको छ । हामिले अहिले सम्म परिचयपत्र पाएका छैनौ ।

(नन्दा सार्की छुट हलिया, हतर्का डडेलधुरा २०७३ असार ५)

“ हाम्रो जग्गा साहुले आफ्नै नाममा बनाएछ ”-नरुली टमटा, दार्चुला

मेरा श्रीमान् झुसाराम टमाटा बितेको अहिले ९ बर्ष पुगेको छ । मालिक कल्याणसिंह धामि सँग १२ हजार ऋण लिएका थिए । त्यहि ऋण बापत उनले ८ बर्ष सम्म मालिककोमा हलो जोते । हाम्रो आफ्नो नाममा दुई तिन रोपनि जति जग्गा थियो त्यो पनि मालिकले दश बर्ष पहिलेनै के के गरेर आफ्नो नाममा बनाईसकेको रहेछ हामिलाई पछि मात्रै थाहा भयो । मालिक अहिले मधेश तिर बस्छ । अहिले हामिसँग यहि घर भएको जग्गा मात्रै हो । अरु केहि छैन । घर पनि यस्तो बस्न नहुने भईसक्यो । छोरिहरुको बिहे भयो । छोरा दार्चुला कपडा पसलमा काम गर्छ । म यहाँ एकलै छु । गाउँमा काम गरेर गुजारा चलाएकि छु । त्यत्रो लामो समय काम गरे बापत केहि पाएनौ उल्टै भएको जग्गा पनि गुमाउनुपऱ्यो । श्रीमान बितिगए । छोराहरु सानै भए । मलाई केहि थाहा भएन हाम्रो नाम छुटेछ । परिचयपत्र पाएकी छैन । नाम टिप्न त धेरै आउछन् तर समस्या समाधान भएको छैन । तँपाइहरुले यो पटक मेरो नाम नछुटाउनुहोला । अब मैले कहिले पाउछु त ?

नरुली टमाटा ५० बर्ष, छुट हलिया २०७३ असार ३ दार्चुला धाप)

धापकी ५० बर्षिय नरुली टमाटाका श्रीमानले मालिक सँग १२ हजार ऋण लिएका कारण लामो समयसम्म मालिकको हलो जोते । नरुलिले पनि श्रीमान् सँगै मालिकको मा खेति पातिको काम गरिन् । हलिया बस्दा बस्दै श्रीमान्को मृत्यु भयो त्यस लगत्तै हलिया मुक्तिको घोषणा भयो त्यसपछि नरुलिले मालिककोमा काम गर्न त छाडिन् तर उनी हलियाको तथ्यांकमा परिनिन् । उनलाई प्रक्रियाका बारेमा थाहा भएन छोराछोरि सानै थिए उनीहरुलाई पनि थाहा भएन त्यसकारण आफ्नो नाम छुटेको बताईन् । नरुलि जस्तै तथ्यांक संकलनमा समावेश हुन नसकेका हलिया परिवार दार्चुला जिल्लामा मात्रै करिब ५०० को संख्यामा रहेका पत्रकार तथा हलिया मुक्ति आन्दोलनका अभियन्ता बिनोद भट्टले बताउछन । करिब ५० परिवार हलिया बसेको धापमा एक जनाको मात्र पुनस्थापना भएको छ । यहाँका करिब ४० हलिया परिवार छुटेको भट्टले बताए ।-'हामीले उनीहरुको छुटको उजुरी जिल्ला प्रशासनमा दिएका छौ सुनुवाई भएको छैन । दार्चुलामा मात्रै हालसम्म १७९ हलियाले छुटको निवेदन दर्ता गरेका छन् । दार्चुलामा मात्रै होईन तथ्यांक छुट भएका हलियाहरु सबै जिल्लामा रहेका छन् ।'

त्यस्तै बैतडीको दशरथ नगरपालिका३ भुलडाँडामा रहेका हलियाको अवस्था पनि दर्दनाक रहेको छ । सदरमुकामबाट करिब तीन किलोमिटर टाढा रहेको हलिया बस्तीमा पनि मुक्तिको उज्यालो अनुभव गर्न सकेको छैन । एक सय २५ परिवाररहेको भुलडाँडामा हलिया परिवार मात्र छन । दुई तीन पुस्ता हलिया बसेका परिवारले पनि हलिया परिचयपत्र पाएका छैनन । त्यसै मध्येकी एक हुन लक्ष्मी भुल । हलिया बस्दा बस्दै श्रीमानको मृत्यु भयो छोरा छोरी कसरी पाल्ने कसरी हुर्काउन उनलाई चिन्ता छ । सरकारले केही दिएको छैन घरको नाममा एउटा झुप्रो मात्र छ । दिनभर कहिले गिटी कुट्छु त कहिले मजदूरी गर्छ ।

सहदेवराम भूल गुनासो अर्को छ बुबाले वर्षौं हलिया काम गर्नु भयो, अहिले पनि हलियाको परिचयपत्र पाइएको छैन । बाबु हुदै मैले पनि हलिया काम गरे अहिले भने गाउँको धामी छु । सहदेवराम भन्छन, ऋण आठ नौ हजार मात्र हो

तर तीन पुस्ताले हलो जोतियो होला ऋण मुक्त भयो भनेर चाहि भन्दैन । जीवनभर निशुल्क श्रमदान गरियो । बाल्यकाल के हो थाहा भएन न त जवानीमा रमाइलो गरेर बजार हिड्न नै पाइयो न विरामी भएको बेला पनि फुर्सद भएन । जब हलियालाई सरकारले सुविधा र पुनस्थापना गर्ने कार्यक्रम बनायो त्यसमा मैरे नाम छुट्यो ये कस्तो हलिया मूक्ति कार्यक्रम हो सहदेव राम भूल भन्छन ?

भुलडाँडै कै नन्दादेवी भूलको व्यथा भने फकर छ देवरको विवाहमा ऋण लिएको हो १० हजारले बाबु र छोरादुवैले हलो जोते । न ऋण तिरियो न कुनै दिन ज्याला नै दिए । उनले पनि मुक्तिको घोषणा पछि मात्र मुक्त पाइन । यसरी छुट्नेमा जाजरकोटा, सुर्खेत, दार्चुला, बझाङ, डडेल्धुरा, कैलाली, कञ्चनपुरमा पनि छन ।

दैलेखबाट हलियाको रुपमा सुर्खेत झरेरसामुदायिक वनको जग्गामा बसेको सन्तोकामीलाई कोही आएको वनको जग्गामा रहेको आफ्नो घाम पानी ओत्ने घर भत्काउनलान भन्ने चिन्ताले सताउँछ । दैलेखबाट हलिया भएर सुर्खेत झरेका उनको नाम कतै छैन । न दैलेखमा छ न सुर्खेतमा । परिचय पत्र कहिले र कसले बनाइदिने हो थाहा छैन भन्छन कामी । आफू बसीरहेको ठाउँमा पनि वनका मान्छेहरु आएर कहिले उठ भन्छ कहाँ जाने आफ्नो जाने ठाउँ छैनन । हाम्रो अध्ययन टोली पुग्दा पनि आफू छुट हलिया हो भने भन्दा पहिले उनले आफू बसीरहेको जग्गाको नै विषयमा कुरा गरे । सरकारले सुचना कहिले ल्याउँछ थाहै हुदैन कसरी मैले परिचय पत्र पाउनु ?

छुट्नुको कारण:

सरकारले मूक्ति घोषणा गरेको १५ दिनमा हलियाको तथ्यांक संकलन गर्ने निर्णय गर्‍यो । हलिया महासंघ लगायत सरोकारवाल निकायको पनि त्यसमा विमति रहेन । सरकारले गाबिस, जिल्ला र केन्द्र स्तरमा गरी तथ्यांक संकलन तथा प्रमाणिकरणका लागि कार्यदल गठन गरेको थियो जसमा हलिया प्रतिनीधिहरु पनि थिए । विगत गाउँमा १५ दिनमा १५ गाउँको पनि तथ्यांक संकलन गर्न सकिदैन भनेर । विकट गाउँ, यातायातको असुविधा, एक गाउँबाट अर्को धेरै दिन हिड्नु पर्ने अवस्थाको आकलन नगरिकन गरिएको यो निर्णय व्यवहारिक थिएन । कतिपय ठाउँमा मुक्त हलियाले सुचना सम्म पाउन सकेनन ।

सरकारले हलियाको तथ्यांक संकलन गर्न प्रति फारम २० रुपैया पनि दियो । फारम भर्नेहरुले गाउँको चौतारमा बसेर भरिदिए र गाविस सचिवलाई दिए । गाविस सचिवहरुले सम्बन्धीत ठाउँमा पुगेर प्रमाणित गर्न आवश्यक ठानेनन । कतिपय नक्कली परे कतिपय वास्तविक छुटे कतिपय तथ्यांक गायब भए । कतिपय ठाउँमा गाविसभरि एक जना पनि हलिया नभएको पत्र जिल्ला प्रशासन र मन्त्रालयमा पठाइदिए ।

अर्कोतर्फ हलिया भने आफू छुटेको र सरकारी तथ्यांक संकलक आफ्नो गाउँमा आएको र नआएको थाहा नै पाएनन । नाम लेखाएकाले पनि नाम नआए पछि मात्र थाहा पाए आफ्नो नाम नभएको । कतिपयको सँगै फारम भरेकाको नाम आयो आफ्नो भने कता हरायो कता भन्ने हलियाहरु प्रशस्त छन । छुट हुनुमा सरकार र संकलक मात्र दोषी भने छैनन । केही हलियाहरु डर कारण पनि आएनन । भोली कहाँ गएर नुन माग्ने के खाने भन्ने डरका कारण पनि फारम नभरि बस्ने पनि थिए । हामीले नडराई फारम भर भनेर पनि भनेको हो दार्चुलका मुक्त

हलियाका अभियान्ता दानीरामत्रिरुवा सम्झन्छन । भोली कहाँ गएर के गर्ने के खाने भन्ने डरका कारण फारम नभर्नेहरु पनि छन ।

धेरै जिल्लामा सरकारी अधिकारीहरु छुट भएको कुरा स्वीकार गर्छन । तर हामीलाई छुटका बारेमा के गर्ने भन्ने स्पष्ट नीति नहुदा समस्या छ । हामीले आएका निवेदन भने लिने गरेका छौ । सवै हलिया निवेदन दिन जिल्ला सम्म आउन पनि सकेको छैन । हो वास्तविक हलिया केही छुटेको छन जाजरकोटका प्रमुख जिल्ला अधिकारी (सिडिओ) रामप्रसाद गौतमको अनुभव छ । हामीले गलत मानिसहरुले हलियाको परिचय पत्र नपाउन भनेर पनि सचेत हुन आवश्यक छ ।

सरकारले हलियाका बारेमा सुचना त प्रकाशित गर्छ त्यो प्रकाशित सुचना हेर्ने पत्रपत्रिकासम्म हलिया पुहँच छैन । रेडियोमा फुके पनि सुन्ने रेडियो हलियासँग छैन । सरकारले तयही सुचनाका आधारमा आए वा नआएको भनेर समयसिमा तोकर आफ्नो काम अगाडि बढाउछ । यस्तो बवस्थामा हलिया छुट हुनुको कारण हो । हलिया भएका अधिकांश जिल्लाका सिडिओ र मालतोत अधिकृतहरु छुट हलियाहरुलाई केन्द्रबाटै छुटको तथ्यांक लिने निर्देशन आए मात्र लिन सकिने बताउँछन । हामीले त केही गर्न सकिदैन । हलियाहरुलाई सरकारले दिएको सुविधा कसरी उपभोग गर्ने र मूक्ति पछि पनि कुनै प्रकारको कसरत नगरेको देखिन्छ ।

बर्गिकरणमा समस्या:

“अर्काको झगडिया जमिनमा घर छ” सहदेवराम भुल ५६ वर्ष, बैतडी

म जुन ठाउँमा बस्दै आएको छु यो जग्गा मेरो हाईन । यो झगडिया जग्गा हो र यसका लागि अरुको झगडा परेको छ । जुन छाप्रो छ त्यो म आफैले बनाएको हो तर यो पनि बस्न नहुने भएको छ । हाम्रो आठ जनाको परिवार छ । श्रीमति अपाङ्ग छ । मेरा बाबु बाजेले नि त्यहि साहुकोमा हलो जोत्नुभएको थियो । मैले पनि उसैको मा जोतिरहे । उ सँग ५ हजार ऋण लिएको थिए । हलिया मुक्त घोषणा भएपछि मात्रै मुक्त भएँ । केहि पाईन । सरकारको तर्फबाट घर मर्मतका लागि भनेर एक लाख पाउछु रे । म अलमलमा छु के गर्ने । यो घर मर्मत गरु भने जग्गा नै आफ्नो होईन । कुन दिन छोड्नुपर्ने हो ठेगान छैन । यति रकमले जग्गा किनेर घर बनाउन पुग्दैन । त्यसैले मलाई जग्गा र घर पाउनका लागि मेरो कार्ड परिवर्तन गर्न अनुरोध गर्दछु । -२०७३ असार ४ बैतडी भुल डाँडा

वैतडी भुलडाँडाका सहदेवराम भूलको जस्तै डडेल्धुरा अमरगढी नगरपालिका -९ का राम बहादुर साकीलाई सरकारले बर्गीकरण गर्दा 'ख'वर्गको कार्ड दिएको छ । ऐलानी जग्गामा घर बनाएर बसेका साकीको जग्गा आफ्नो नाममा छैन सरकारले जग्गा भएको भन्दै ख वर्गको कार्ड थमाइदियो । सरकारले यसरी ख वर्गको बर्गीकरण गरेको र आफ्नो नाममा जमीन नभएका हलियाको संख्या आधार भन्दा बढी रहेको हलिया महासंघको दावी छ । सरकारले १५ दिनमा देशभरको हलियाको तथ्यांक संकलन गर्ने भनेर टोली खटाए । तर खटाउनेलाई नै थाहा भएन १५ दिनमा सूदूर र मध्य पश्चिमको दुई गाउँ पनि भ्रमण गर्न सकिदैन । बैतडी जिल्लाको मात्र भ्रमण गर्न ३५ दिन लाग्छ । दार्चुलाको त्यस्तै छ ।

फेरि जमीन छ वा छैन भनेर फारम भर्न जाने र भर्नेले पनि हलियाहरुलाई सोधे तपाईंको जमिन छ ? निमूखा, सोझा र केही नबुझेका हलियाले भने जमीन त छ । जमिनको लाजपूर्जा छ वा छैन भनेर तथ्यांक संकलन गर्न जाने संकलकले सोधेन र लालपूर्जा नभएको जमिन आफ्नो हुदैन भनेर हलियाले पनि जानेन ।

गोठ जस्तै घर बनाउने ठाउँमा बसेका करेसा बारी शौचालय र वस्तुभाउ राख्ने गोठ समेत नभएको ठाउँमा बसेका हलियाले जमीन छ कि छैन भन्दा बसिरहेको ठाउँ छोडेर जानु पर्ने डरले छ त भने तर उनीहरुसँग जग्गाको लालपूर्जा थिएन । आफू बसिरहेको जमीनलाई आफ्नै जमीन ठाने तर लालपूर्जा थिइन । लालपूर्जाधारी जमिन्दार वा ऐलानी जग्गा भन्दै सरकारले कहिले उठाउने हो दुखी हलियालाई समेत थाहा थिइन । अहिले हलिया भएको १३ जिल्लामा परिचय पत्र सच्चाउने र वर्गीकरणमा रहेको समस्या मध्ये जमिन भए वा नभएको विवाद पनि यही रोगले सताएको छ । सरकारले हलिया समस्या समाधान गर्न जिल्लामा सिडिओको अध्यक्षतामा कार्यदल त बनाएको छ । तर सिडिओलाई कार्यदलमा छलफल र समस्या समाधान गर्न भन्दा पनि केन्द्र(सिहंदरबार)कै निर्णय पर्खिएर बसेका छन । बैतडी र दार्चुलामा भने सार्वजनिक मुचुल्का बनाएर वर्गीकरणको समस्या समाधान गरिएको छ । अन्य जिल्लामा भने सिहंदरबार कै निर्देशन पर्खिरहेका छन ।

सरकारले हलियाको तथ्यांक लिने, वर्गीकरण गर्ने वर्गीकरणको आधारमा सेवा सुविधा दिनेको घोषणा गरेर काम अगाडि बढायो । मुक्त हलिया महासंघ र सरकारले १५ दिनमा विकट गाउँको तथ्यांक संकलन गर्ने भनेर भने । विकटताका कारण १५ दिनमा काठमाडौँबाट गएको टोलीले मुस्किलले पश्चिम नेपालका जिल्ला सदरमुकाम र वरपरका केही गाउँको मात्र तथ्यांक लिन भ्याउँछ । सरकारको भाषामा सक्दो तथ्यांक लिएर हलियालाई क, ख, ग र घ वर्गमा बर्गीकरण पनि गन्यो र वर्गीकरणमा नै समस्या देखिएको छ । सरकारले हलियाहरुको जमीन, घरका भए वा नभएको आधारमा वर्गीकरण गरेको हो । आफ्नो स्वामित्वमा घर जग्गा नभएकोलाई क वर्ग, घर भएको जग्गा नभएकोलाई ख वर्ग, जग्गा भएको घर नभएकोलाई ग वर्ग र घर र जग्गा दुवै भएकोलाई घ वर्गमा राख्यो । तथ्यांक संकलन गर्दा भने जग्गा नभएकालाई जग्गा भएको समूहमा राखियो, घर जग्गा केही पनि नभएकालाई घरजग्गा भएको भन्दै घ वर्गमा समेत राखियोको भेटिएको छ । सरकारले हलिया समुदायमा गएर लिएको तथ्यांकको हालत जग्गा नभएकालाई भएको, गोठलाई घर भनेर राखेको, जग्गा नभई घर कहाँ हुन्छ भन्ने सामान्य अडकल पनि नभएको देखिन्छ ।

सरकारले क वर्गमा परेकालाई जग्गा किनिदिने र घर समेत बनाइदिने भनेको छ । जग्गा पहाडमा र तराईमा फरक फरक क्षेत्रफल तोकेको छ । नेपाल सरकारको 'मुक्त हलिया पुनर्स्थापनाको ढाँचा र कार्ययोजना २०७०'मा भनिएको क वर्गमा परेका हलियालाई पहाडमा ३ रोपनी र तराईमा २ कट्टा सम्म जीन उपलब्ध गराउने उल्लेख छ । तर अध्ययन टोलीको स्थलगत निरीक्षणमा भने किनिएको जग्गामा घर बाहेक चर्पी पनि बनाउन नमिल्ने जमिन मात्र किनिएको छ । सुर्खेतमा भने मुक्त हलियाले पाँच धुरमात्र पाएका छन, पाँच धुरमा कस्तो र कत्रो घर बन्छ । ख वर्गमा बर्गीकरणमा परेका हलियाको घर छ जग्गा छैन भनेर 'मुक्त हलिया पुनर्स्थापनाको ढाँचा र कार्ययोजना २०७०'भनेको छ । विना जग्गामा बनेको घर हेर्ने रहर हामीलाई पनि थियो तर भेटिएन । जग्गा विना कस्तो घर होला र बन्ला ? केही जिल्लामा ऐलानीलाई लालपूर्जामा परिणत गरेको देखिन्छ । ख वर्गमा परेकोलाई जग्गा किन घर (बसिरहेको गोठलाई) चाहि थपक्क उचालेर लैजाउ भन्यो र जग्गा मात्र किन्ने पैसा दियो ।

जमिन्दारका जग्गामा र ऐलानीमा बसेका तर घर नभएका हलियालाई ग वर्गमा राखियो । ग वर्गमा परेका हलियालाई घर कहाँ बनाउने होला । सरकारले ऐलानी र जमिन्दारको जग्गामा गोठ बनाएर बसेका थिए भनेर खोजिएन । मौखिक रुपमा आफ्नो जग्गा हो भनेर भनेको हलिया परिवारसँग जग्गाको लालपूर्जा छैन । सरकारले रकम सम्झौता गर्न आउँ भन्छ लालपूर्जा विना सम्झौता हुदैन ऐलानीमा र जमिन्दारले लालपूर्जामा सम्झौता हुदैन हलिया महासंघका महासचिव इश्वर सुनार भन्छन । यस्तो विडम्बनाको अवस्थामा हलिया परिवारको पुनस्थापना कार्यक्रम नै अलपत्र अवस्थामा छ । घरजग्गा दुवै रहेको मानेर घ वर्गमा राख्यो । घ वर्गमा परेका हलियाहरुलाई पनि घर मर्मतमा रकम दियो । जग्गा ऐलानी र जमिन्दारको हो लालपूर्जा छैन घर कसरी मर्मत गर्लान हलिया परिवारले । सरकारले ऐलानी जग्गाको लालपूर्जा दिदैन । हलियाहरु ऐलानी जग्गा आफ्नै हो भनेर बसेको छन । कञ्चनपुरको हकमा भने केहीऐलानी जग्गा हलिया परिवारको नाममा दर्ता गरिएको मालपोत अधिकृत जानकी कार्कीको भनाई छ । अन्य जिल्लाको हकमा भने ऐलानी जग्गा वर्गीकरण सचउन समेत समस्या छ ।

सरकारले मूक्त हलिया पुनस्थापना समस्या समाधान समिति केन्द्रमा भूमि सुधार मन्त्री तथा राज्यमन्त्रीको नेतृत्वमा मूक्त हलिया पुनस्थापना समस्या समाधान समिति, भूमिसुधार मन्त्रालयको सहसचिवको नेतृत्वमा समन्वय समिति र जिल्लामा सिडिओको नेतृत्वमा मूक्त हलिया पुनस्थापना जिल्ला समिति गठन गरेको छ । सरकारले मूक्त हलिया पुनस्थापना समितिको संयोजक प्रमुख जिल्ला अधिकारी(सिडिओ)लाई बनाइदिएको छ । समितिलाई छुट भएका हलियाको प्रमाणसहित निवेदन दिएमा छानविन गरि प्रमाणित गर्ने अधिकार समेत दिइएको छ । मूक्त हलिया परिवारलाई प्रमाणिकरणको दायरामा ल्याउने र कार्यविधि अनुसार वर्गीकरणको प्रमाण पत्र प्रदान गर्ने भनिएको छ । तर अधिकांश जिल्लाका सिडिओहरु भने केन्द्रबाट कुनै प्रकारको आदेश नआएको भन्द छुट हलियाका निवेदनका बारेमा छलफल समते गरेका छैनन । यी विभिन्न समिति गठन मात्र भएका छन काम गरेको कतै देखिदैन । विभिन्न समिति गठन प्रकृया कागजमा मात्र सीमित भएका छन । कागजे समितिहरुलाई पनि केही गर्ने कि ?

पुनस्थापनामा समस्या:

“सरकारले दिएको रकमले मात्रै पुगेन” पुष्पा लोहार ४० वर्ष,

श्रीमान् भानुराम लोहार मालिक गणेशसिंह धामिकोमा हलो जोत्दा जोत्दै बिते । छ , सात वर्ष सम्म उनले साहुकोमा काम गरे । एक छोरिको बिहे भईसक्यो । २ छोरा र म माईतिमा बस्दै आएका छौं । एक लाख पचास हजारमा जग्गा किनियो । अहिले घर बन्दै छ । घर बनाउँदा सरकारले दिएको पैसाले मात्रै नपुग्रे भयो । जताजतै महङ्गी छ । सबै सामानको भाउ बढेको छ । घर बनाउँदा धेरै काम छोराले र मैले पनि गरेका छौं । ठुलो छोराले सुखदुख १२ कक्षा पढेको छ । राम्रो र सजिलो काम हामिले कहाँ पाउनु र ? उसले पनि ज्याला मजदुरि नै गर्छ । सानो छोरा ले पनि स्कुल पढ्दै छ । आफैले ज्याला मजदुरि गरेर कमाएको पैसा घरमा थप्परेको छ । घर सकिए पछि सर्ने बिचार गरेका छौं । शौचालय बनाउन नै बाँकि छ । अलिकति अधिया खेत बारि कमाएकि छु त्यसैले सुखदुख खान पुगेको छ ।

पुनस्थापना कार्यक्रम अन्तर्गत निर्माणाधिन घर छेउमा मुक्त हलिया परिवार सदस्य पुष्पा लोहार सँग अनुन्धान टोली, २०७३ असार ३ दार्चुला धाप)

सरकारले हलियाको तथ्यांक संकलन र वर्गीकरण गरेर बर्गीकरणका आधारमा पुनर्स्थापना कार्यक्रम तय गर्‍यो । वर्गीकरणमा पर्नेहरू नै अन्योलमा छन क, ख, ग र घ वर्गमा गरिएको वर्गीकरणमा गरिएकाहरूको नाममा कार्यक्रममा त आउँछ वर्गीकरण अनुसार परिचयपत्र छ तर आवश्यक प्रमाण नहुदा हलिया पुनर्स्थापना कार्यक्रम लागु हुन सकेको छैन । क वर्गको बाहेका हकमा प्रमाणिकरणमा परेकाहरूले जग्गाको लालपूर्जा नहुनु र कतिपयको वर्गीकरण मै समस्या देखिएको छ । सरकारले विनियोजन गरेको बजेट यस्तै समस्याका कारण जिल्लाहरूमा पुनर्स्थापना कार्यक्रम लागु हुन सकेको छैन । एकातिर बजेट खर्च नहुनु र अर्को तर्फ हलियाहरू भने पुनर्स्थापना कार्यक्रम लागु नहुदा झन समस्यामा परेका छन । बर्गीकरणमा देखिएका समस्याका कारण सरकारले दिएको बजेट फ्रिज हुन्छ । उता हलिया परिवार वर्षामा पानीले भिजेर र हिउँदमा चिसोले फ्रीज(चिसोमा)मा बस्न बाध्य हुन्छन ।

सरकारले सीपमुलक तालिम र आन्तरिक रुपमा स्थापित गरि रोजगार श्रृजना भने गर्न सकेको छैन । कतिपय हलियाले त आफूहरूले अभै पनि उचित ज्याला पाउन नसकेको बताएका छन । स्वदेशको सट्टा वैदेशिक रोजगारीका लागि भने केही प्रयास गरेको देखिन्छ । हलिया परिवारका युवा सदस्यलाई सीपमुलक तालिम, पासपोर्ट र बैदेशिक रोजगारका लागि अभिमूखिकरण तालिम समेत दिएको छ ।

“बैदेशिक रोजगारिका लागि अभिमूखिकरण तालिम लिदै छु ”- ईन्द्रा कामी, डडेल्धुरा, २७ बर्ष,

मेरा ससुराले ऋणका कारण लामो समय हलिया भएर साहुकोमा काम गर्नुभयो । सासु आमाले पनि सँग सँगै खन जोत गोडमेल सबै गर्दै आउनुभयो । उहाँहरूले काम गरे बापत खान मात्रै पाउनुहुन्थ्यो । हलिया मुक्त घोषणा भएपछि साहुको हलो जोत छाड्नुभयो । ससुरा बितेको चार बर्ष भयो । सासु आमा र हामीहरू सँगै बस्छौं । हामीले सेतो परिचय पत्र पाएका छौं । घर जग्गा

आफ्नै छ । आफ्नो जस्तो दुख छोराले भोग्न नपरोस् भनेर मेरा श्रीमानलाई आफूहरुले दुख गरेर भएपनि पढ्न पठाउनुभयो । हलो जोत्न लगाउनुभएन । गाँउ बाट एस एल सि पास गरेपछि भारत गएर काम गर्दै श्रीमानले बि ए पास गर्नुभयो । पाँच बर्ष भारतमा नोकरि गरेर अहिले चार बर्ष देखि श्रीमान ओमानमा काम गर्दै आउनुभएको छ । हाम्रो एउटा छोरा छ । श्रीमानले महिनाको करिब २० देखि २५ हजार कमाउनुहुन्छ । १५ हजार जति बचत हुन्छ । मैले एस एल सि पास गरेकि छु । म पनि श्रीमान भएकै ठाउँमा रोजगारिमा जाने सल्लाह अनुसार यो अभिमुखिकरण तालिम लिन आएकि हु । दुबै जना एकै ठाउँमा भईयो भने काम गर्न सजिलो हुन्छ भनेर श्रीमान भएकै देशमा जान बिचार गरेकि छु । यहाँ सिलाई बुनाईको तालिम पनि लिएकि छु । दुबै जनाले काम गरेपछि कमाई पनि धेरै होला र अनि घर परिवार चलाउन र छोरालाई पढाउन पनि सजिलो होला भन्ने आस छ ।

(मुक्त हलियाका लागि ंसंचालित सामाजिक अभिमुखिकरण सहित बैदेशिक रोजगार अभिमुखिकरण तालिम स्थल अमरगढि डडेलधुरा, २०७३ असार ५)

सुर्खेत बीरेन्द्रनगर १५ मा सरकारले मुक्त हलियालाई पुनस्थापना गरेर सात आठ घर बनाएको छ । त्यस मध्येका एक हुन हरिलाल थारु(५०) । क वर्गमा परेका चौधरीलाई सरकारले पाँच धुर जग्गा दिएको छ । घर त बनाएका छन कृषक नै आधार बनाएका चौधरीलाई उपलब्ध जग्गामागोठ र चर्पी बनाउने ठाउँ समेत छैन । चौधरी भन्छन एक कट्टा दिएको भए हुने । १५ वर्ष हलिया बसेका गगन भूल परिचयपत्र चाहि पाए तर सरकारले दिएको सेवा समयमा पाउन सकेका छैनन । सरकारले मुक्त हलियालाई जीवन निर्वाह गर्ने माध्यम दिन सकेके छैन न रोजगार न भत्ता कसरी जीन चलाउने गगन भुल भन्छन ।

“तरकारि लगाउने बारि पनि छैन” लक्ष्मी चौधरी ३९ बर्ष, सुर्खेत

थोरै खेत काम गरेर खान अधियामा पाएका थियौ त्यसैका कारण करिब ११ बर्ष मेरो श्रीमलौ जमिन्दारकोमा हलो जोतुभयो । त्यतिबेला गाँउमा जमिन्दारको जग्गामा छाप्रो बनाएर बसेका थियौ । हलिया मुक्ति घोषणा पछि त्यहाँ छोडेर जंगलको छेरमा बारेर बसेका थियौ । हामी यहाँ सरेको धेरै भएको छैन । घर त जसो तसो सम्पन्न भएको छ । न तरकारी लगाउने बारि छ न त शौचालय बनाउने पुग्रे जग्गा नै । खाने पानिको अभाव छ , बिजुलि पनि छैन । २ कोठाको घर छ, जग्गा आफ्नै नाममा छ । त्यतिमात्रै हो अरु केहि छैन । गुजाराका निम्ति अधियाँ खेत कमाएका छौ र बचेको समय मजदुरि गर्छौ । श्रीमान् अलि बिरामी हुनुहुन्छ । दुई छोरीहरु सानै छन् , स्कुल त जान्छन् तर राम्रो सँग पढ्न पाएका छैनन् ।

२०७३ जेठ ३१ गते सुर्खेत पुनस्थापित हलिया बस्तीमा पाठशालाको टोलिसंग गरेको कुराकानी

सरकारले पुनस्थापना गर्दा कम्तीमा शौचालय र गोठ राख्न मिल्ने जग्गा किन दिन नसकेको होला । सरकारले किनिदिएको जग्गा किनबेच गर्न नपाउने कागजजात मालपोत कार्यलयले बनाइदिएको छ । जग्गाको लालपूर्जामा भनिएको छ अनुदानमा प्राप्त जग्गा । जाजरकोटमा मालपोत कार्यलयले खेत तीन रोपनी र पाखो बारी पाँच रोपनी जग्गा हुनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । जाजरकोटमा भने खेत ३ रोपनी र पाँखो बारी ५ रोपनी हुनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । सरकारले अनुदानमा दिएको जमिन किनबेच गर्न नपाउने व्यवस्था गरेको छ ।

“ऋण कम भएपछि शौचालय बनाएर घरमा सन्तुपला”- कमला भुल, वैतडी, ३० बर्ष,

सासु ससुराले जीवनभर हलिया भएर बाँच्नुभयो । अहिले उहाँहरु जिबित हुनुहुन्न । मेरा श्रीमान् महेश भुलले दिलराम साहुकोमा सात बर्ष सम्म हलो जोते । उनिसँग चार हजार ऋण लिएका थियौ । पछि हलिया मुक्त भईयो । एलानि जग्गामा सानो छाप्रो बनाएर बस्दै आएका थियौ । सरकारले जग्गा किन्न र घर निर्माणका लागि केहि रकम दिएको छ । जग्गा किनेर घर त बनाउदै छौ । घर त लगभग सकियो तर शौचालय बनाउने ठाउँ पनि रहेन । र यहाँ पानि पनि छैन । जग्गा पनि भिरालो छ । पानीपरेको बेला पहिरो जान्छ जस्तो हुन्छ । राम्रो ठाउँमा किन्न पैसा नपुग्रे भएका कारण यहि किनियो । यो ठाउँ खुल्ला दिशामुक्त भएका कारण शौचालयको अभावमा घर बनिसके पनि सर्न सकेका छैनौ । श्रीमान् रोजगारीका लागि भारतमा गएको चार महिना भयो । महिनाको जम्मा चार हजार कमाई हुन्छ । उनि बिरामि छन् रे । घर बनाउदाँ केहि ऋण लागेको छ त्यो ऋण घटाए पछि शौचालय र पानिको ब्यबस्था गरेर मात्रै नयाँ बनेको घरमा सन्तुपला । १५ बर्षको उमेरमा बिहे भयो । पढ्न जान सक्ने अबस्था थिएन तर ३ छोराछोरिलाई दुख गरेरै भए पनि पढ्न पठाएका छौ । धेरै दुख पाईयो । अधियामा काम गरेर मकै र भट्ट उत्पादन हुन्छ तर त्यसले बर्ष भरि खान पुग्दैन । ज्याला मजदुरि गरेर दैनिक चार , पाँच सय कमाउने गरेकि छु । त्यसैले अलि सजिलो भएको छ । केहि सिप सिक्न पाए ज्याला मजदुरी गर्न पर्दैनथ्यो कि भन्ने लाग्छ ।

(पुनस्थापना कार्यक्रम अन्तर्गत जग्गा खरिद तथा निर्माण सम्पन्न घरमा हलिया परिवार, बैतडी भुलडाँडा २०७३ असार ४)

पुनस्थापनाले कमला भुलको मुहारमा जगाएको आशा जस्तै सरकारी तर्फबाट भएका कतिपय काम उदाहरणीय पनि भएका छन । बैतडीमा १५ हलियाहरुको परिचय पत्रमा देखिएको त्रुटिलाई सच्चाएको छ भने कञ्चनपुरमा केही हलिया परिवारको ऐलानी जग्गा दर्ता गरिएको छ । जाजरकोटका सिडिओ रामप्रसाद गौतमले भने सिडिओ कार्यालयसाग मात्र होइन अन्य स्थानीय निकायहरूसँग पनि हलिया परिवारका लागि कार्यक्रम बनाउने योजना आगामी बैठकमा राख्ने कुरा अनुसन्धान टोलिसंग बताएका थिए । 'हलियाको लागि आएको बजेट गरिबका लागि हो, बचत हुदा वा खर्च दुवै गरिबका नाममा हुनुपर्छ । राज्यको सुविधा गलत मानिसले नपाउन भन्ने हामी सजग हुनुपर्ने अवस्था छ । हलियासम्बन्धी गाविस सचिवहरुले केही अवरोध गरेमा आफूले त्यस्ता समस्या समाधानका लागि पहल गर्ने र हलियालाई छिटो भन्दा छिटो पुनर्स्थापना गर्न सहयोग गर्ने सुर्खेतका सिडिओ रामकुमार श्रेष्ठको भनाई थियो । हलिया रहेका १३जिल्ला मध्ये धेरै जिल्लाका सिडिओ र अन्य अधिकारीहरुले छुट हलियाका विषयमा पनि एक पटक तथ्यांक संकलन गर्नु पर्ने बताएका छन । जुन सकारात्मक छ तरसिंहदरबारले वाटो नखोलेसम्म स्थानीय तहमा आफूहरुले केही गर्न नसक्ने उनिहरूको मत थियो ।

सरकारले क वर्गमा परेका हलिया परिवारलाई जग्गा किन्ने र घर बनाउने रकम दिन्छ । सरकारले यसरी दिएको रकम सही सदुपयोग भए वा नभएको अनुगमन भने राम्रोसँग हुन सकेको छैन । सरकारले हिमाल र पहाड र तराई जग्गाको बर्गीकरण पनि गरेको छ । सोही अनुसार काम भएको छैन । सरकारले दिएको जमीनमा घर भन्दा अरु केही बनाएको भेटिदैन ।

महिला हलिया

“बच्चा बोकेरै साहुको खेत खन्थे”-किडि भुल

मेरा श्रीमान बाँचुन्जेल सात घरमा हलिया भएर बसे । उनी गएको धेरै वर्ष भयो । छोराहरु सानै थिए । श्रीमान्को मृत्यु पछि मैले छोराहरुलाई अगाडि र पछाडि बोकेर खेत बारि खन्थे । श्रीमानले जोत्दै आएको खेत मैले खनेरै सक्थे । खालि पेट पाल्नकै लागि । अहिले म केहि गर्न सक्दिन । यो बस्दै

आएको घर देवरको हो । घरको एउटा कोठामा म बस्छु । अर्को पट्टी देउरानि बस्छीन् । मेरा श्रीमान्ले त्यति लामो समय काम गरे मैले पनि गरे तर केहि पाएकि छैन । मेरा दुई छोराहरु थिए । एउटा छोराको मानसिक स्थिति बिग्रेको थियो । अहिले दुबै सम्पर्क बिहिन छन् । म सँग केहि पनि छैन । बृद्ध भत्ता पनि पुरै पाएकि छैन । कसरि बाच्ने बाच्नै धौ धौ परिरहेको छ ।

बैतडि सदरमुकाम नजिकै रहेको भुलडाडा “भुलेडा” मा बसोबास गर्ने ९० बर्षिय किडि भुल अहिले श्रम गर्न नसक्ने अबस्थामा छन् कारण उनको उमेर र स्वास्थ्य । उनले दिनहु श्रम गर्न सक्ने बेला सम्म मालिककोमा हलियाका रुपमा श्रम शोषणमा बस्न बाध्य भइन । तर आज सम्म उनले हलियाको परिचय पाएकि छैनन् । उनि सँग न आफ्नो नाममा जमिन छ न त घर नै छ । बिहान बेलुका का लागि आवश्यक खाद्यान्नको अभाव छ । उनि मात्रै होईन उनका श्रीमान् बाँचुञ्जेल सात घरमा हलिया भएर बसे । हलिया बस्दा बस्दै श्रीमान्को मृत्यु पछि उनि सँग हातमुख जोर्ने बिकल्प भएन । साना छोराछोरि लाई अगाडि र पछाडि बोकेर श्रीमान्ले जोत्दै आईरहेको पुरै खेत खनेर सकेको उनको अनुभव छ खालि एक पेट खानकै लागि । एउटा छोराको मानसिक स्वास्थ्यमा समस्या देखियो । अहिले छोराहरु सम्पर्क बिहिन छन् । उनि आफ्ना देवरको एउटा सानो छाप्रोको एक छेउमा बस्दै आएकि छन् । उनका श्रीमान् मात्रै होईन उनि पनि जीवनभर मालिकको मा हलिया नै बसिन् तर उनले हलियाको प्रमाणपत्र पाउन सकिनन् । जसकारण उनि सबै सुबिधा बाट बञ्चीत छन् । बाकी जीवन कसरि गुजार्ने उनलाई निकै धौ धौ परिरहेको छ ।

पुरुषकै श्रमको बास्तविक मुल्यांकन हुन नसकेको हलिया समुदायमा महिलाहरुको श्रमको आर्थिक मुल्यांकन हुनु धेरै परको कुरा बनेको छ । महिलाहरुले हलो जोत्न हुदैन भन्ने मान्यता ब्याप्त भएको हाम्रो नेपालि समाजमा त्यहि हलो जोत्न नहुने मान्यताका कारण महिलाहरुले थप कष्टकर जीवन बिताउन परेको छ । कतिपय अबस्थामा हलोलो जोतिने खेत पुरै खनेर सकेको अबस्था छ भने जोत्ने बाहेक कृषिसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कामको जिम्मेबारी अधिकाशं मात्रामा महिलाहरुले सम्पन्न गरेका छन् । हलिया परिवारका महिलाहरुले स्वयमंले हलो नजोते पनि बाकि काम धेरै उनीहरुले नै सम्पन्न गरे । हलिया प्रथा (निषेध गर्ने) सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकमा हलिया को परिभाषा भित्र महिलाहरुले गर्दै आएको काम पनि परेको छ । यद्यपि हलिया भनेको पुरुष मात्रै हुने भनि

परिभाषित नगरिए पनि मुक्त हलियाहरुको तथ्यांक हेर्दा त्यस्तै देखिन्छ । महिलाहरुले त्यति लामो समयसम्म गरेको अत्याधिक श्रमको मुल्यांकन त भएन भएन तथ्यांक सकलन, बर्गीकरण, प्रमाणिकरण तथा पुनस्थापनाको प्रक्रिया भन्दा पहिल्यै श्रीमान मृत्यु भएका परिवारका महिलाका लागि पुनस्थापनाको प्रक्रिया पनि सहज देखिएन । तथ्यांक छुट भएकाहरु मध्ये अधिकांश मात्रामा यस्तै श्रीमान्को मृत्यु भएको परिवार नै भेटियो । छुट हुनुको कारण महिलाहरुका लागि पर्याप्त सुचनाको अभाव हुनु पनि हो । अर्को कारण लैङ्गिक विभेद पनि एक हो । सबै जिल्लाहरुमा हलिया महिलाहरुको समस्या प्राय मिल्दोजुल्दो छ । हलिया समुदायका महिलाहरुको समस्यालाई आजसम्म न राज्यले नै सम्बोधन गरेको छ न त यस बारेमा कुनै अध्ययन तथा अनुसन्धान भएको पाइन्छ । यो समस्याको उठान नै भएको छैन । मुक्ति पछि दैनिक गुजाराका लागि श्रम गर्दा पनि महिला र पुरुषका बिचमा समान काममा पनि ज्यालामा असमानता रहेको छ ।

निष्कर्ष र सुझाव:

हजारौं बर्षदेखि आर्थिक, समाजिक र राजनीतिक रुपले शोषित, पिडित र अपहेलित हुँदै आएको विपन्नता र विभेद भित्रको पनि विभेद भोग्दै आएको हलिया समुदायले २०६५ भाद्र २१ मा कानून मुक्ति त पायो तर आर्थिक/सामाजिक मुक्ति भने अझै हुन सकेको छैन । हलियाहरुलाई सयौं बर्षको बन्धन र दासताबाट मुक्त गर्ने घोषणा आफैमा युगान्तकारी थियो । त्यसयता जुन गतिमा पुनर्स्थापनाका काम हुनुपर्थ्यो त्यो हुन नसकेको हो तर केहि पनि नभएको भने पक्कै होईन । हलिया मुक्ति लगत्तै शुरु गरिएको तथ्याङ्क संकलन, बर्गीकरण र परिचयपत्र वितरण संगै पुनर्स्थापनाको कामले केहि गति लिएको छ तर पर्याप्त छैन । अझै थुप्रै हलियाहरु मालिककोमा हलो जोत्र र खलिया बस्त्र वाध्य छन्, तिनको लेखाजोखा र नियमन हुन सकेको छैन । सवैजसो जिल्लामा मुक्त हलिया छुटेको अध्ययनले देखाउछ त्यसको तथ्याङ्क संकलन कसरी गर्ने र कहिले गर्ने ठोस कार्ययोजना र नीति छैन । प्रमाणिकरण हुन बाँकी, बर्गीकरणको समस्या र परिचयपत्र वितरणमा देखिएको अन्योलताको संवोधनका लागि ठोस काम हुन सकेको छैन । त्यससंगै गास, वास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सिपमुलक कामका लागि आवश्यक योजना निर्माण र कार्यक्रम कार्यन्वयनको समेत कुनै मार्गचित्र देखिदैन । हालसम्म वाधाश्रम सम्बन्धि ऐन समेत नबन्दा समस्या झन जटिल बनेको छ । यसले मुक्त हलियाको छटपटिमा थप पिडा दिएको छ । मुक्त हलियाको न्यायीक पुनर्स्थापनाका लागि जुन संवेशनशीलताका साथ राज्य लाग्नुपर्थ्यो त्यो हुन नसकेको प्रष्ट नै देखिन्छ । यद्यपी न्यायको पर्खाईमा रहेका मुक्त हलियाको आशाको दियो निभिसकेको छैन ।

अझै पनि सरकार र स्थानीय तहमा क्रियाशील राजनीतिक नेतृत्वले हलिया समस्या चेतनशील र सभ्य समाजका निम्ति लज्जाको विषय हो भनेर स्वीकार गर्न कताकता हिचकिचाएको देखिन्छ । हलिया प्रथा समुदाय विशेष, जाति विशेष वा गरिबीको कारण मात्र होइन सामाजिक रोग पनि हो भनेर बुझाउन जरुरी छ । पिडितको आँखाबाट समाजलाई हेर्नु आवश्यक छ । सत्ता पक्षले पीडकका चश्मा उर्तान पनि जरुरी छ ।

स्थानीय तहमा सरकारले बनाउने हरेक कार्यक्रमहरु अजै पनि हलिया मैत्री हुन सकेका छैनन । विकास निर्माणको होस वा सामाजिक शैक्षिक आर्थिक वा अरु कुनै क्षेत्रमा सम्बन्धित जिल्लाहरुमा हलियालाई उत्प्रेरित गर्ने कार्यक्रम अगाडि बढाउनु आवश्यक छ । समाजमा मुक्त हलियाका लागि आत्मसम्मान, सामाजिक स्वीकारोक्ति, मानवीय व्यवहारसंगै उनीहरुको जिविकोपार्जनका लागि आवश्यक न्युनतम गास, वास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार र

सिपका कामहरूमा राज्यले प्राथमिकता दियो भने साच्चिकै उनिहरूको न्यायीक पुनर्स्थापना हुनसक्छ र सम्मानित नागरिक भएर जिवनयापन गर्न सक्छन ।

सुझावहरू:

- **कानुन निर्माण:** बाधा श्रम(निषेध र पुनर्स्थापना)सम्बन्धमा वनेको विधेयकलाई अविलम्ब संसदमा पेश गरि आवश्यक कानूनी प्रवन्ध गर्नुपर्ने । मुक्त हलिया पुनर्स्थापना गर्ने सम्बन्धमा वनेका निर्देशिका र कार्यविधिलाई सहज सरल बनाएर कार्यन्वयन गर्नुपर्ने ।
- **तथ्याङ्क संकलन:** हालसम्म मुक्त हलियाको यकिन तथ्याङ्क छैन । कुन जिल्लामा कति हलिया छन ? कतिले काम गरिरहेका छन कति दर्ता हुन छुटेका छन ? कति वर्गीकरणमा परे, कतिले पुनर्स्थापनाको प्याकेज पाए, महिला बालबालिका कति छन यसको यकिन र वस्तुपरक तथ्याङ्क संकलन गर्नुपर्ने ।
- **प्रमाणिकरण:** दर्ता भएर पनि प्रमाणिकरण गर्न छुट भएका हलियाको अविलम्ब प्रमाणीकरण गर्ने र गलत देखिएकालाई सच्याउने ।
- **परिचयपत्र:** प्रमाणीकरण भई वर्गीकरणमा परेका तर परिचयपत्र दिन वांकी हलियालाई अविलम्ब परिचयपत्र वितरण गर्नुपर्ने ।
- **बर्गिकरण:** दर्ता भई बर्गिकरणमा परेका मुक्त हलियाको वर्गिकरणमा देखिएका समस्याको वास्तविकता छानविन गरि पुनर्स्थापनाको कार्यलाई द्रुत गतिमा अगाडि वढाउनुपर्ने । पुनर्स्थापना गर्दा न्युनतम अत्यावश्यक सुविधाको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने । बर्गिकरणलाई व्यवहारिक र वैज्ञानिक बनाउनुपर्ने ।
- दर्ता भई प्रमाणिकरण भएका, परिचयपत्र पाएका र वर्गिकरणमा पनि कुनै समस्या नभएकाहरूको लागि अविलम्ब पुनर्स्थापना प्याकेज उपलब्ध गराउनुपर्ने ।
- जग्गा खरिद, घर निर्माण र घर मर्मतका लागि हाल उपलब्ध गराइएको रकम अत्यन्त न्युन रहेकोले त्यसमा पुनरावलोकन गरि यथोचित रकम र न्युनतम अत्यावश्यक सुविधा पुग्ने गरि व्यवस्था गर्नुपर्ने । हलिया वस्तिमा शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, विजुली, शौचालय लगायतका न्युनतम आवश्यकता परिपुर्तिको व्यवस्था गर्ने ।
- **सुचना:** स्थानीय तहमा नै छुट्टै संयन्त्र बनाई पर्याप्त सुचना र जानकारी गराएर छुट हलियाको तथ्याङ्क संकलन गर्ने प्रमाणिकरण गर्ने, बर्गिकरण गर्ने र परिचयपत्र वितरण गर्ने ।
- बर्गिकरण र परिचयपत्र वितरण लगायत पुनर्स्थापनाको विषयमा स्थानीय तहमा देखिएका समस्या संबोधन गर्न प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा रहेको कार्यदललाई अधिकार दिने, मुक्त हलिया महासंघलाई समेत सहभागी गराई सो कार्यदललाई प्रभावकारी बनाउने र तदारुकताका साथ कार्य अगाडि वढाउने, केन्द्रबाट त्यसको नियमित अनुगमन गर्ने ।
- हलिया समुदायलाई हलिया पुनर्स्थापनको कार्यक्रमका बारेमा बिस्तृत रुपमा सु-सुचित गराउन प्रत्येक जिल्लामा सुचनाकेन्द्र स्थापना गर्ने । छुट हलिया, प्रमाणिकरण, वर्गिकरण लगायतमा देखिएका समस्याको उजुरी लिने व्यवस्था गर्ने । स्थानीय निकाय तहमा जनचेतना र अभिमूखिकरणका कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने ।
- मुक्त हलिया पुनर्स्थापना प्याकेजको दायरा बढाउने, निश्चित समयभित्र पुनर्स्थापना सक्ने गरि कार्ययोजना र बजेट तर्जुमा गर्ने ।
- हलियाको परम्परागत सिप, स्थानीय आवश्यकता, क्षमता र अवसरलाई हेरेर सिपमुलक तथा रोजगारमुलक कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने ।
- **अनुगमन मुल्याङ्कन**

- गैरसरकारी संस्थाले अधिकार प्राप्तका कार्यक्रम मात्र होइन आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था सुधारका कार्यक्रममा पनि कार्यक्रम संचालन गर्नु पर्ने ।
- हलियाको तथ्यांक प्रमाणीकरण तथा वर्गिकरणका लागि स्थानीय केन्द्रीय तथा स्थानीय रुपमा राजनीतिक दल, स्थानीय निकाय र संघ-सस्थाहरुसंग समन्वय तथा सहकार्य गर्ने । हलिया परिवार केन्द्रित शिक्षा स्वास्थ्य पोषाण जस्ता कार्यक्रममा जोड नुपर्ने ।
- मुक्त हलिया पहिचानका लागि गाविस तथा जिल्लास्तरमा स्थानीय राजनीतिक दलहरुको समेत सहभागिता रहने गरी अनुगमन समिति गठन गर्ने ।
- आय आर्जनका लागि सीपमुलक तथा रोजगारमुलक व्यवहारिक र प्राविधिक तालिम दिने ।
- आर्थिक अवस्थामा सुधार गर्न सरकारी संस्था, लघु उद्यम, लघु कर्जा सिपमुलक तालिम जस्ता कार्यक्रम हरुलाई एकिकृत रुपमा अघि बढाई बैकल्पिक श्रोत उपलब्ध गराउने ।
- बैदेशिक रोजगारमा जान चाहनेहरुका लागि आर्थिक एवं प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने ।
- आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग मार्फत व्यापार व्यवसाय गर्न चाहनेहरुका लागि लघु उद्यम कार्यक्रम अन्तरगत साना उद्योग तथा घरेलु उद्योग लगाएत अन्य रोजगारमूलक आयआर्जन मुलक व्यवसाय संचालन गर्ने र योग्यता पुगेकालाई परिचय पत्रका आधारमा विना धितो सहूलियत दरमा ऋण उपलब्ध गराउने ।
- बजार संभाव्यताको अध्ययन गरी कृषिमा आधारित फलफुल, नगदे वाली पशुपालन, तरकारी जडिबुटी गैरकाष्ठ बन पैदावार सामूहिक फर्म स्थापनामा सहयोग गर्ने साथै मुक्त हलिया भएको सहकारी संस्थाको स्थापना गरि लघु बित्त सेवा उपलब्ध गराउने ।
- व्यवसायमूलक शिक्षा र तालिम-अनमी, अहेव, ओभरसियर, जटिए, सिएमए, बैद्य, अनमी, कुक बेकरी होटल व्यवस्थापन, सरक्षगार्ड डाइभिड, वाईरिड, मोवाईल टिभी रेडियो घडी मर्मत, इलेक्ट्रोनिक जस्ता व्यवसायिक सीप विकास तालिम दिने र बांसबेत, निगालो, काठ, छाला लगाएत अन्य सहयोग संचालनका लागि सिपमूलक प्राविधिक शिक्षा तालिम दिने ।
- स्थानीय निकाय लगाएत अन्य विभिन्न तहमा संचालन हुने विकास निर्माणका कार्यक्रमहरु र संघ-सस्था व्यवसाय, उद्योग र विभिन्न परियोजनाहरुमा रोजगारिका लागि वैज्ञानिक आरक्षणको कानूनी व्यवस्था गरि हलियामा काम गर्ने संघसंस्था तथा अन्य निकायमा भर्ना गरिने कर्मचारीमा योग्यता पुगेका पदहरुमा पहिलो प्राथमिकता मुक्त हलिया वा सो को परिवारको सदस्यलाई राख्ने वाध्यात्मक व्यवस्था गर्ने ।
- हलिया महिला समूह मार्फत पूंजी प्रविधि सहित उद्यम व्यवसाय गराइयोस र अति जोखिममा परेका मुक्त हलिया परिवारको पहिचान गरी विशेष राहत अत्रतगत खाद्यन्न उपलब्ध गराउने ।
- हलियाको अबस्था र स्थिति सुधारका लागि राष्ट्रिय मुक्त हलिया समाज महासंघ अझ धेरै संगठित हुन आवश्यक ।

राज्यले हलिया समुदायको रुपान्तरणका लागि

- बिभिन्न संघसंस्थाहरुले अध्ययन तथा अनुसन्धान मार्फत हलियाको बास्तविक अबस्थालाई उजागर गर्नुपर्ने ।
- दातृ निकायहरुले छिटो भन्दा छिटो हलिया समुदायको रुपान्तरण गर्न सक्ने खालका कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने ।
- आआफ्नागाविसमा रहेकामुक्तहलियाको प्रमाणीकरणभएको भएतत्तसम्बन्धिकार्य गर्ने र छुटेको भएलागतप्रमाणीकरण गरी आफ्नो निकायमातथ्याङ्क संकलनगर्ने ।
- मुक्तहलियाको पुर्नस्थापनामाजागरणमूलककार्यक्रमगर्ने ।
- स्थानीय राजनीतिकदलहरुलाई समेत सहभागी गराई पुर्नस्थापनामाप्याकेजको व्यवस्थागर्ने ।
- आफ्नो क्षेत्रमाभए गरेकाहुनसक्नेहुनैपर्ने कार्यको आँफू भन्दामाथिल्लो निकायमातथ्याङ्क र प्रगतिविवरणबुझाउने ।

मुक्तहलियामहासंघ

- सम्बन्धितजिल्लामामुक्तहलियामहासंघले आफ्नो संस्थाको क्षमताअनुरूप) प्रत्येक जिल्लामाकार्य समितिनिर्माणगर्नुपर्ने ।
- कार्य समितिले बैठक, अभियानमार्फत मुक्तहलियालाई संगठितगर्ने ।
- उनीहरुको (मुक्तहलियाको) अधिकार र कर्तव्य बारे बोध गराउनअभियान संचालनगर्ने (गर्नुपर्ने) ।
- प्रत्येक स्थानकाप्रमाणीकरणभएकाकाहकमा राज्यद्वारा प्रदत्तपुर्नस्थापनाको प्याकेज छिटो शुरू गर्नजागरण फैलाउने ।
- प्रति हलिया परिवार एक जनालाई रोजगारीको व्यवस्थागर्ने ।
- सरकारी निकायको समन्वयको अभावले कामठीक समयमाहुननसकेकाले अधिकार सम्पन्नएउटै संस्थाबनाउनुपर्ने ।

सरकारले गरेका केही काम राम्रा र उदाहरणीय पनि छन ।

यसै मध्येके बैतडीका मालपोत अधिकृतको अगुवाइमा भएको वर्ग परिवर्तन र कञ्चनपुरका मालपोत अधिकृतको अगुवाइमा भएको ऐलानी जग्गा हलियाका नाममा दर्ता गर्न मूक्त हलिया पुनस्थापना कार्यक्रम मध्येको उत्कृष्ट काम हुन ।

केही सरकारी कमचारीको सही निर्णय र सकारात्मक सोच तथा व्यवहारले कति फरक पार्दछ भन्ने उदाहरण यी दुइ घटनाले देखाएका छन । हलिया भएको अन्य जिल्लामा ऐलानी जग्गा पास गर्न नमिल्ने र वर्ग परिवर्तन गर्न काठमाडौंकै दवाव, प्रभाव र आदेश पर्खनेहरुका लागि पनि यो ठूलो झण्डा पनि हो

हलिया भएका १३ जिल्लाका अधिकांश प्रमुख जिल्ला अधिकारी र मालपोत अधिकृतहरु छुट हलियाको विषयमा, वर्गीकरणमा देखिएका समस्याको विषयमा काठमाडौंले केही निर्देशन वा पत्रको आशामा बसिरहेका बेला बैतडीका मालपोत अधिकृत राजेन्द्रसिंह थापाले प्रमुख जिल्ला अधिकारी तथा हलिया पुनस्थापना जिल्ला समन्वय समितिमा छलफल गराए वर्गीकरणमा देखिएका करिब १५ हलिया परिवारको वर्गीकरण सच्चाउनु भएको छ । यसको लागि स्थानीय स्तरमा मुचुल्का तथा राजनीतिक दलसँग समेत छलफल गरेर यो काम सम्पन्न गरिएको हो । स्थानीय स्तरमा यै गर्ने अधिकारी हुदा हुदै किन गरिन्न थापाको प्रश्न छ । जिल्ला समन्वय समितिले चाहेमा छुट हलिया र वर्गीकरणमा देखिएको समस्या समाधान गर्न कुनै समस्या छैन ।

अनुसन्धान टोलीले भेटेका अधिकांश अधिकृतले हामीसँग साटेको निराशा र काठमाडौंको आदेश आएको छैन भन्ने कुरालाई उनले गलत सावित गरिदिएर हलिया परिवारको समस्याको रुपमा रहेको वर्गीकरणमा सच्चाएर हलिया परिवार प्रति थापाले देखाउनु भएको सकारात्मक सोचलाई हामी पनि सलाम गर्न चाहान्छौ ।

यस्तै सरकारले ऐलानी जग्गामा कसै नामसारी गरिदिने वा गराउने कार्य गर्न डराइरहेका मालपोत अधिकृत मध्ये भिन्न छन कञ्चनपुरकी जानुका कार्की । ऐलानी जग्गामा रहेका हलियालाई हटाउनु पर्ने भन्दै केही जिल्लाका मालपोत अधिकृतलाई कार्कीले कामले नै जवाफ दिएकी छन । त्यो के हो भने ऐलानी जग्गामा रहेका केही हलिया परिवारलाई ऐलानी जग्गा हलिया परिवारको नाममा नामसारी गरिदिएकी छन । सुर्खेत, कैलाली, जाजरकोट, दार्चुला विभिन्न स्थानको ऐलानी जग्गामा रहेका हलियालाई के गर्ने भन्ने अन्योलमा रहेका सिडिओ तथा मालपोत अधिकृतलाई कार्कीले सकारात्मक सोच र हलियाको पक्षमा लिएको निर्णय पक्कै पनि प्रशंसनीय छ । हलियाका पक्षमा काम गर्नुहुने थापा र कार्की जस्ता कर्मचारीलाई हामी पनि मुरी मुरी धन्यवाद दिन चाहान्छौ ।

आन्दोलनलाई इतिहास बनाउने हो भने ?

हरि श्रीपाली

पूर्व सभासद तथा मूक्त हलिया अभियन्ता

हलिया आन्दोलन २०५९ सालबाट औपचारिक रुपमा शुरु भएको हो । विभिन्न अभियान मार्फत हलियाको समस्या र समाधानका प्रयासहरु त्यस भन्दा पहिला पनि शुरु नभएका भने होइनन् । २०५९ सालमा दार्चुलाको उकु गाउँबाट हलिया समस्याको पहिचान र त्यसलाई आन्दोलनको स्वरुप दिने काम भएको हो । संस्थागत रुपमा यसको उठान हलिया दानीराम तिरुवाले गरेका हुन । म सहितको एउटा टोलीले दार्चुलाको उकु गाउँमा दलित समुदाय माथि हुने विभिन्न विभेद विशेष गरी जातिय छुवाछुत, सामाजिक अन्याय र मानव अधिकारको हननको विषयमा छलफल गर्न उकु गाउँको प्राथमिक स्कूलमा दलित भेला बोलाएका थियौ । त्यहाँ सहभागी भएका दानीराम तिरुवाले जातिय छुवाछुत भन्दा पनि हलिया समस्या ठूलो भएको बताए पछि हामीले हलिया समस्याको बारेमा अध्ययन गर्न केन्द्रित भयौ । जाति विषेशसँग जोडिएको जातको नाममा रहेको हलिया प्रथा सुदुर पश्चिम क्षेत्रमा ठूलो रोगको रुपमा रहेको र त्यसको समाधानका लागि के गर्न सकिन्छ भनेर तिरुवाले प्रश्न उठाउनु भएको थियो । उकु कै प्राथमिक स्कूलमा भएको छलफल र दानीराम तिरुवाको प्रश्नले नै मध्य र सुदुरपश्चिम नेपालमा रहेका हजारौ हलियाको मूक्ति आन्दोलनका लागि पहिलो प्रयास भएको हो । के हो त हलिया भन्दा तिरुवाले तीन प्रकारका हलिया रहेको जानकारी हाम्रो टोलीलाई दिए । बर्षौ बर्ष हलो जोत्नेहरुमा केही हजार ऋण लिए बापत , अर्को जमिन्दारले छाप्रो बनाउन सानो टुक्रा जग्गा दिए बापत हलो जोत्ने र अर्को चाहि परम्परा देखि चल्दै आएको । पश्चिम नेपालमा बाहुन, क्षेत्रीले हलो जोत्न नहुने भन्ने परम्परा रहि आएको हुँदा दलितहरु हलियाको रुपमा काम गर्न बाध्य रहेको तिरुवाले जानकारी दिए । हाम्रो अध्ययन टोलीले पनि जातिय छुवाछुत भन्दा बधुवा श्रमिकमा रुपमा काम गरिरहेका हलियाको विषयमा काम गर्ने निर्णय लियो । त्यसपछि हामी पनि हलियाहरुको अध्ययनमा केन्द्रित भयौ । हामीले हलियाहरुलाई बोलाएर बृहत कार्यक्रम गऱ्यौ । डोटीमा हलियाबारे बृहत अन्तक्रिया गऱ्यौ र कसरी मुक्त गर्न सकिन्छ भन्ने रणनीति बनायौ । डोटी, डडेल्धुरा, बझाङ, बैतडी र कञ्चनपुरमा पनि विभिन्न कार्यक्रम गऱ्यौ । विभिन्न अन्तक्रिया छलफल गोष्ठी गरेर हलिया समस्या समाधान कसरी गर्ने भन्ने कार्यक्रम राख्यौ । २०६०/०६१ मा २१ सय ७६ हलिया परिवारको एउटा स्थलगत अध्ययन गरेर प्रतिवेदन प्रकाशित गऱ्यौ । ६५ सालमा प्रकाशित प्रतिवेदन हामीले तत्कालिन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला लगायत विभिन्न शीर्ष नेतालाई पनि दियो । एउटा लिलामी कोट लिएको परिवारले चार पुस्ता हलियाका रुपमा काम गरेको छ । २५० रुपैयाको घडी किनेको नाममा तीन पुस्ताले हलो जोत्तेको छ । तथ्यका आधारमा बधुवा श्रम अन्तर्गतको मुद्दा दर्ता गर्ने काम गऱ्यौ । विभिन्न जिल्लाका हलियाले जिल्ला प्रहरी कार्यलयमा उजुरी हाल्ने काम भयो । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, प्रधानमन्त्री कार्यालय तथा राष्ट्रसंघीय उच्च आयुक्तको कार्यालयमा ज्ञापन पत्र बुझाउने काम भयो । प्रधानमन्त्री, भूपू प्रधानमन्त्री तथा सुदुर पश्चिमका नेताहरुलाई ज्ञापनपत्र बुझाउने काम गऱ्यौ । सर्वोच्चमा ऋण खारेजीको माग सहित मुद्दा दर्ता गरियो । राष्ट्रियस्तरमा हलियाहरुको गोष्ठी गरि हलियाका समस्याहरु बारे छलफल गरेर आन्दोलनका मागहरु के के हुन सक्छन भनेर कैलालीमा सिडिओ, एलडीओ तथा विभिन्न सरकारी कार्यलयका प्रमुखहरु, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका सदस्यहरु र भूमिविज्ञसँग छलफल गऱ्यौ । हामीले हलिया र हलियासँग सरोकार राख्नेहरुसँग छलफल गरेर ११ सुत्रीय मागको पहिचान गरियो । त्यसमा ऋण खारेजी, हलिया पहिचान, शान्ति सुरक्षा, तराईमा १० कट्टा र पहाडमा १० रोपनी जग्गा, बालबालिकालाई निशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थ्यमा पुँहच जस्ता विषय थिए । हामीले आन्दोलनसँगै २/३ वर्षसम्म हलियाहरुलाई कानुनी शिक्षा, प्रौढ शिक्षा, सीप विकास, शसक्तिकरण तथा मुक्त हलियाका लागि सहकारी गठन जस्ता कार्य गरियो । हलियाहरुको लिडरसीप विकास, संगठन निर्माण, मालिक र हलियाबीच अन्तक्रिया, हलियालाई आयआर्जनका कुरा, अभिमुखिकरण, अधिकार लगायतका थुप्रै विषयमा जागरुक गराउने काम गरियो । ठूलो आन्दोलनका रुपमा मैरे नेतृत्वमा २०६१ मा धेरै जनाले जिल्ला प्रशासनमा

जमिनदार विरुद्ध मुद्दा दर्ता समेत गरे । मुद्दा दर्ता गर्ने हलिया संख्या करिब २२ सय थियो । राजनीतिक दललाई ज्ञापन पत्र बुझाउँदै हलिया समस्याबारे बुझाउने काम पनि गरियो फल स्वरूप २०६५ भदौ २१ गते प्रचण्ड नेतृत्वको सरकारले हलिया मूक्ति घोषणा गऱ्यो । मूक्त घोषणा हुँदा १९ हजार ५९ हलिया परिवार मूक्त भए । सरकारले मूक्त घोषणा गरे पनि अझै सवै हलिया मूक्त भएको अवस्था छैन र सवै हलियाहरु पुनस्र्थापना कार्यक्रममा अटाउन सकेका छैनन् । केही हलियाले हलिया परिचय पत्र पनि पाउन सकेका छैनन् ।

सामाजिक अधिकारको आन्दोलन चलिरहदा पनि हलियाको परिवार र बालबालिकाले विभिन्न समस्या भोग्नु पऱ्यो । जातिय विभेद झन बढी गर्न थाले । कथित उपल्ला जात भन्नेहरुले सामाजिक नाकाबन्दी गरे । स्कूलमा अघोषति प्रतिवन्दको अवस्था आयो । बालबालिकालाई स्कूलमा विभिन्न वाहानमा विभेद गरियो, धारामा पानी भर्न नदिने, जमिनदारका परिवारले हलियाका परिवारलाई कुटपिट गर्ने, दिनरात काममा लगाउने जस्ता समस्या बढे । हलियाहरु जंगलमा, सामुदायिक धारामा जान नपाउने जस्ता समस्या पनि स्थानीय तहमा उपल्ला जात भन्नेहरुले खडा गरेको अवस्था थियो । हामीले राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय फोरममा समेत हलियाको समस्या बारे कुरा उठायौ । आन्दोलन भन्दा पनि पहिले गैरसरकारी संस्थाका रुपमा आन्दोलन लाई अगाडि बढाउन जनचेतना अभिवृद्धि लगायतको काम गरियो ।

मूक्त भए तर परिचय पत्रमा छुटाइयो ।

सरकारले भदौ २१, २०६५ मा सबै हलिया मूक्तिको घोषणा त गऱ्यो तर घोषणा गर्नु भन्दा पहीले सरकारले हलियाको एकिन तथ्यांक नै लिएन । सरकारले पहिला तथ्यांकको आधारमा मात्र गर्नु पर्ने काम हचुवाको भरमा गऱ्यो र सुदुर र मध्य पश्चिम नेपालको कुना कुना सम्म १५ दिन भित्र तथ्यांक संकलन गर्ने दुस्साहस गऱ्यो र त्यही दुस्साहसको परिणाम सरकारले मूक्त गरेको हलिया तथ्यांक संकलन गर्दा छुटे । कतिलाई जमिनदारले डर र धम्की दिए र फारम भरेनन् । केही गाविस सचिवले आफ्नो घरमा राखेको हलिया मूक्त होला भनेर हलिया नै नभएको पत्र जिल्ला विकास र भूमिसुधार मन्त्रालयमा पठाए । केही राजनीतिक दलले यसलाई समस्या नै होइन भनेर ढिपी लिएका कारण कयौ हलिया मूक्ति पछि पनि परिचय पत्र नपाएर वल्लो घाट न पल्लो तिरका भएका छन । परिचय पत्र पनि सवै मूक्त हलियाले पाएका छैनन् । क, ख, ग र घ प्रकारका परिचयपत्र हचुवाको भरमा वितरण गरिएको छ । परिचय पत्र पाउनेको अवस्था पनि विकराल छ । जमिन तथा आवासको अभाव, रोजगारको अभाव र सीप मुलक तालिम तथा कामको अभाव छ । कस्तो शिक्षा दिने, कस्तो स्वास्थ्य दिने र कस्तो रोजगार दिने भन्ने स्पष्ट नीतिको अभाव छ । हलिया परिवारमा गोपनीयताको र सुरक्षाको पनि समस्या देखिएको छ । । परिचयपत्र नबनेका कतिपय हलिया छुटेका छन । हलियाको मुख्य माग भनेको जमिन हो । मूक्ती पछि पुनस्र्थापनाको काम जसरी अगाडि बढ्नु पऱ्यो त्यो हुन सकेको छैन । बजेटको अभाव र इच्छा शक्तिको अभावमा हलिया पुनस्र्थापनाको काम अगाडि बढ्न सकेको छैन । ढिला सुस्ती कर्मचारी हेरफेरका कारण पनि हो ।, जमीन शिक्षा, स्वास्थ्य रोजगारको कुरा अगाडि बढ्न सकेको छैन । मूक्ति पछि पनि समस्या जहाँको त्यही छ । मूक्तिपछि वैकल्पिक रोजगारीका कुरा कृषिमा आधारित ज्याला मजदुरी पाउन समस्या र मजदुरी गरे पनि ज्याला नपाउने समस्या अझै छ । मुक्त हलियाहरुको राम्रो ब्यबस्थापन गर्न नसक्दा हलियाहरुले मूक्त नगरेको भए ज्यालादारीमा काम गरेर वा हलो जोतेरै भए पनि पेट पाल्न त सकिन्थ्यो भन्ने सोच्न पुगेका छन् ।

मूक्ति घोषणा सँगै पुनस्थापनाको प्याकेज उपलब्ध नहुँदा यस्तो समस्या आएको हो । हलिया परिवारलाई हलियाबाट मात्र मुक्त गराएन राज्यले विकल्प विना नै मुक्त गरिदिदा भोकै बस्ने अवस्थाको पनि श्रृजना गऱ्यो । सरकारले हलिया परिवारका युवा सदस्यलाई ल्याएको बैदेशिक रोगजार व्यस्थित हुन सकेको छैन । पार्सपोर्ट बनाइदिएको भरमा विदेश जान सक्दैनन होला । सरकारले सहजीकरणको लागि पनि भूमिका खेल्न सकेको छैन । अभिमूखीकरण तालिम दिएर अल्झाइरेको छ ।

श्रमको मूल्य कसरी उपलब्ध गराउने ?

लामो समय हलिया भएर बसेका र पुस्तो पुस्ता हलिया बसेकाहरुको श्रमको मूल्य कसरी दिलाउने भन्ने अर्को समस्या छ । श्रम शोषणको मूल्य नदिने हो भने हिजोको दण्डहिन्ता र शोषण गर्नेहरु नयाँ नयाँ बहानामा सक्रिय हुन सक्छन । हामीले हलियालाई तत्काल एक लाख रुपैया क्षतिपूर्ति दिनुपर्छ भनेका थियौं । सरकारले रकम दिएन, यो रकम मात्र थिएन । हलियाको अवस्था बुझ्नका लागि यो अग्रगामी सोचलाई सहयोग पुऱ्याउने रकम पनि थियो । २०६५ मा १९ हजार ५९ जना परिवारको लागि मौखिक रुपमा मात्र मुक्त गरेको सरकारले प्याकेज बनाउन र उपलब्ध गराउन करिब एक दशक समय लागेको छ ।

सरकारले सीप अनुसारको काम गर्ने वातावरण बनाउन सकेन । जाति अनुसारको पेशा र सीप भएका समुदायलाई व्यवस्थित गर्ने अवधारणा पनि बनाउन सकेन । स्थानीय सीपलाई व्यवसायिकतामा परिणत गर्ने कुरा हलिया पुनस्थापन कार्यक्रममा अझै समावेश नै भएको छैन । स्थानीय सम्भावना र सीप अनुसारको कार्यक्रम बनाउन निर्माणकर्ताहरु चुकेका छन् । स्थानीय सीप भनेको पहाडी दलित जाति भित्र विश्वकर्मा समुदायले फलाम, तामा तथा सुनको काम गर्न सक्थे, त्यस्तै परियार समुदायका व्यक्तिले कपडाजन्य काम गर्न सक्थे भने सार्की समुदायले छालाजन्य काम गर्न सक्ने सम्भावनाको खोजी भएको पाइँदैन । तराईको हकमा पनि सीप अनुसारको लगानी र आम्दानीको श्रोत बनाउने कार्यक्रम समाहित हुन जरुरी छ ।

हलियाहरुको अर्को मुख्य ज्ञान र सीप भनेको कृषिमा आधारित छ । सरकारले हदबन्दीको जमीन, सरकारी वा ऐलानी जग्गा निश्चित समयको लागि लिजमा दिएर व्यवसायीक खेती गराउन लगाएर पनि हलियाहरुलाई केही आयमुलक काममा लगाउन सक्ने सम्भावनाको पनि खोजी गरेन । हलियाको मूक्तिसँग जोडिएका आर्थिक, सामाजिक तथा दीर्घकालीन काममा राज्यको ध्यान जान सकेको देखिँदैन । समूहमा राखेर पशुपालन व्यवसाय, खेती गर्न प्रोत्साहन पनि गरिएको देखिँदैन । हलियालाई हलो जोत्न छोडेर वा कृषि पेशालाई अन्त्य गर्न खोजिएको होइन हलिया प्रथा र त्यसमा भएको श्रम शोषणको अन्त्य र परिमार्जन गर्न जरुरी छ । मुक्त हलिया अभियान भनेको बधुवा श्रमिक मात्र मुक्त गर्ने हो । हलो जोत्न नै नलगाउने वा नजोताउने भन्ने त होइन नि ? हामीले बधुवा श्रमिकको अन्त्य चाहेका हौं समाजको कृषि व्यवस्था र कृषिमा आश्रित पेशा वा व्यवसायलाई नामेट गर्ने भन्ने होइन । हलियाहरु धेरै दलित समुदायको हुदा छुवाछुत गर्ने अर्को समस्या पनि छ । दलितले संचालन गरेको होटल तथा रेष्टुरेन्टमा ग्राहक नआउने समस्या छ । उनीहरुले होटल तथा होटलजन्य काम गर्दा पनि व्यवसाय डुव्ला भन्ने डर छ । त्यस्तै मासुजन्य, खाद्यान्न, लगायतका व्यवसाय गर्न पनि समस्या देखिएको छ । हलिया पेशा कृषिसँग सम्बन्धित भएको हुदा योजनाबद्ध रुपमा जुन ठाउँमा हो त्यही जिल्ला सुहाउँदो कृषि कार्यक्रम बनाउन आवश्यक छ । कम्पैया आन्दोलनमा दातृनिकाय जसरी लागे त्यही अनुरूप काम गर्न सकिएन हलियाको हकमा । हामीले हलियाबारे दातृनिकायलाई बुझाउन पनि सकिएन कि ? सरकारको दृष्टिकोण स्पष्ट हुन जरुरी छ । आठवटा मन्त्री

र सचिव फेरिए तर उनीहरू हलियाका विषयमा पोजेटिभ रहेको मैले पाइन । गणतन्त्र नेपालमा रहेका विभेद अन्त्य गर्ने सोच मन्त्री र सचिवमा देखिएन । कर्मचारीका लागि देखाउने र खाने मात्र मुद्दा भइरह्यो । अब नयाँ मुद्दा आर्थिक अवस्थामा रुमलीरहेको छ । सरकारले दुई दुई सयको दरले वार्षिक रुपमा पुनस्थापना गर्दै जाने हो भने ४० वर्षमा पनि सकिदैन । हलिया पुनस्थापनको लागि सरकारले मोवाइल टोली खटाएर छिटो भन्दा छिटो हलियाहरूको आवश्यकताको पहिचान गरेर कार्यक्रम बनाउनु पर्दछ । हचुवाको भरमा एक जना वा दुई जनाको आवश्यकता हेरेर कार्यक्रम बनाइएको छ । हलियाहरूसँग जमीन नभएको, आवाश नभएको पक्का हो तर उनीहरू के चाहन्छन् भन्ने कुरा सोधेर वा अध्ययन गरेर मात्र कार्यक्रम बनाइयो भने ती कार्यक्रम सफल हुन्छन् कि । नीति बनाउदा शिक्षा आवश्यक भएकालाई शिक्षा, रोगगारी आवश्यक भएकालाई रोजगार, तालिम आवश्यकता भएकालाई तालिम दिने नीति र कार्यक्रम सरकारले बनाउनु पर्दछ । अहिले केन्द्रबाट नीति बनेर जाने र त्यहाँको स्थानिय आवश्यकता र समस्याको समाधान सँग मेल नखादा पुनस्थापना सहज हुन सकेको छैन । पुनस्थापनाको कार्यक्रम भूमिसुधार मन्त्रालयको प्याकेज अनुसार गर्नुपर्छ भन्ने हाम्रो भनाई छ । शिक्षा स्वास्थ्य, आवासको लागि मोडल बनाउन पर्यो । घर र जग्गा किन्ने मोडल त बनेको छ । तर त्यो प्रयाप्त छैन । भने अनुसारको जग्गा र घर बनेको पाइएको छैन । तराईमा ६/७ धुरमा घर र पहाडमा ३ आनामा घर बनाउन बाध्य छन् मूक्त हलियाहरू । शौचालय बनाउने, गोठ बनाउने र तरकारी खेती गर्ने ठाउँसम्म छैन । तर सरकार भन्छ तराईमा तीन धुर र पहाडमा तीन रोपनी किन्ने भनिएको छ । सरकारले हलियालाई हलिया बसेका जमिन्दारसँग जमिन उपलब्ध गराउने नीति बनाउनु पऱ्यो होइन भने नागरिकलाई जग्गा त उपलब्ध गराउनु पऱ्यो । कम्तीमा पनि पाँच कठ्ठा सम्म जमीन दिनु पर्दछ । नागरिक सफल भए मात्र राज्य सफल हुने हो , राज्य चाहि सफल हुने र नागरिक असफल हुने हो भने त्यो राज्य वा देश कसरी विकसित र अग्रगामी हुन सक्छ । त्यसैले सरकारले हलियालाई सुखी र खुसी बनाउने हो भने एउटा पीडित समुदाय र लामो समय श्रम शोषणमा परेकालाई राज्यले सुखी बनाउदा राज्य नै सम्मानित हुने हो । राज्यले हलिया परिवारका छोराछोरी पनि भोली राज्यका उच्चतहमा पुग्ने नीति लिन आवश्यक छ । शिक्षा स्वास्थ्य र रोजगारमा विषेश नीति लिनुपर्छ । हलियाको प्रमाणिकरण र छुट हलियाको तथ्यांक लिनु पर्ने हलियाको घर मोडल स्पष्ट बनाउनु पर्दछ । कृषि तथा जलस्रोत समितिका सभापति गगन कुमार थापाले बजेट बढाउन तथा कार्ययोजना दुई वर्ष भित्र सम्पन्न गराउने भन्ने जुन नीति बनाउन सहयोग गर्नुभयो यसले हलियाको पुनस्थापनामा कोसेढुंगा सावित हुने विश्वास छ । भूमिसुधार मन्त्रालयले त्यही रफ्तारका साथ काम गर्नु पर्दछ । कार्ययोजनामा दुई वर्ष लेख्ने र काम चाहि २० वर्षमा पनि नसक्ने गर्नु भएन । केही वर्ष पहिले प्रधानमन्त्री हुदा स्व. गिरिजा प्रसाद कोइराला(गिरिजाबाबु)ले त निर्देशन नै दिनु भएको थियो यो समस्या छिटो भन्दा छिटो समाधान गर्नु भन्ने । यो देशमा व्युरोक्रेसीले समयमा काम नगर्ने र सोच पनि अग्रगमन नभएको घुमाइरहने र थकाइदिने प्रवृत्ति हावी हुदा हलिया समस्या जहाँको त्यही छ । दलित र हलियालाई हेर्ने ब्युरोक्रेसीको सोच परिवर्तन हुन जरुरी छ । हामी गणतन्त्र नेपालमा प्रवेश भएको पनि एक दशक पुगिसकेको छ तर सोच भने परिवर्तन हुन सकेको छैन । सामाजिक न्याय, मानव अधिकार प्रति संवेदनशील हुने अवस्था आएको छैन । हिजैको अवस्थालाई ठीक ठान्नेहरूले कसरी सयौ वर्षसम्म बधुवा श्रमिकको हक र अधिकारको कुरा बुझला ? हलिया समस्या समाधान गर्न प्रधानमन्त्री,मन्त्री सचिव, योजना आयोगले चाहेमा एक वर्ष भित्र पुनस्थापना हुन्छ । तर सोच उही व्यवहार उही हुदा परिवर्तन र सामाजिक न्याय राज्यले वितरण गरेको सुविधा लिनबाट बञ्चित भएको अवस्थामा पश्चिम नेपालका हलिया बस्न बाध्य छन् । चुनावी घोषणा पत्रमा हलिया लगायतका समस्या समाधान हुन्छ भनेर भाषण गर्ने कार्यक्रममा यी शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ । शब्दलाई व्यवहारमा उतार्न भने कसैले चासो देखाएको पाइदैन । हाम्रो

मानव अधिकारका दृष्टिले यो कलंक नै हो । फिल्डमा भूमिसुधार मन्त्री, सभासद्, सचिव,जान्छन तर सुधार हुने लक्षण देखिएको छैन । हलियाको जीवन कालमा छिटो भन्दा छिटो परिवर्तन आवश्यक छ । भाषण कम र व्यवहारमा जोड दिने बेला आएको छ । सवै राजनीतिज्ञ मन्त्री हुदैनन र सवै विज्ञ योजना आयोगका उपाध्यक्ष सवै कर्मचारी सचिव हुदैनन । तर जतिले यस्ता पद पाउँछन त्यस समयमा परिवर्तन र विकासका पक्षमा काम गरिदिने हो भने हलिया, खलिया, चरुवा लगायतका समस्या समाधान हुन्छ र समाजले नयाँ स्वरूप पाउँछ । एउटै व्यक्ति पटक पटक दोहोरिने भन्दा पनि सामाजिक न्यायको पक्षमा कसले काम गऱ्यो भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ ।

(कुराकानीमा आधारित)

हलिया ऐन विना कसरी शोषित श्रमको मूल्य पाइएला ?

राजुराम भुल

अध्यक्ष राष्ट्रिय मुक्त हलिया समाज महासंघ

जातिय छुवाछुत र हलिया प्रथाको विरोध पश्चिम नेपालमा भीमदन्त पन्तले २००७ सालको वरपर शुरु गरेका थिए । हामीले सिनो बहिष्कार र डोली प्रथाको विरोधमा विभिन्न कार्यक्रम गरियो । ५० को दशकमा डोली र सिनो प्रथाको अन्त्य भयो । पश्चिम नेपालको समाजमा जकडिएर रहेको जातिय विभेद, सिनो बहिष्कारसँगै हलिया मुक्तिको आन्दोलन शुरु गरेका हौ । नेपालमा भएका विभिन्न आन्दोलनहरुमा हलिया मुक्ति र अधिकारको चर्चा नभएका होइनन । तर व्यवहारमा उत्तार्न भने लामो समय लाग्यो । हलिया मुक्तिको आन्दोलन भने २०५९ सालमा दार्चुलाको ऊकु गाउँबाट शुरु भएको हो । यस भन्दा पहिले हलियाहरुको अधिकारको बहसमा यदाकदा भइरहेको थियो । ०५९÷६० तिर एउटा सानो अनौपचारिक र औपचारिक समूह बनायो । जिल्ला जिल्लामा मुक्त हलिया समाज गठन गऱ्यौ र आन्दोलन शुरु गऱ्यौ । २०६२ साल देखि विभिन्न चरणका आन्दोलन गरियो । हामीले सडकमा रोपाइ, सिडिओलाई माटो र पैसा बुझाउने, देखि राजनीतिक दललाई ज्ञापन पत्र बुझाउने, धर्ना दिने र अनशन सम्म गऱ्यौ । अन्ततः सरकारले २०६५ भदौमा मुक्ति घोषणा सरकारले गऱ्यो । सुदुर र मध्यपश्चिमका १२ जिल्लामा रहेका हलिया मुक्त भए । हामीलाई बधुवाश्रम जीवनबाट मुक्त चाहिएको थियो त्यो ठूलो उपलब्धी थियो हलिया परिवारका लागि । तर अन्य अधिकारका लागि राज्यसँग संघर्ष जारी नै छ । सरकार र हलिया महासंघबीच भएको पाँच बुँदे सम्झौताको बुदा नं ४ मा भनिएको छ, हलिया महासंघको मागका सम्बन्धमा कार्यदलले गरेका सिफारिस नेपाल सरकारले समस्याको समाधाका लागि कारबाही अगाडि बढाउने उल्लेख छ तर यो काम कागजमा मात्र सीमित छ । हलियाको दुख जहाँको त्यही छ । जिल्लामा हलियाको समस्या समाधान गर्न कायदलको संयोजक सिडिओ हुनुहुन्छ सिडिओलाई फुर्सद हुदैन मिटिङ राख् । कहिले मालपोतको हाकिमको फुर्सद हुदैन यस्तो अवस्थामा हलियाहरुको पुनस्थापना कहिले सम्पन्न हुन्छ । एकातिर अनुमगमन निकै फितलो छ र विनियोजित बजेट पनि समयमा खर्च भएको छैन । सरकारले हलियालाई एक मुष्ट रकम जिल्लामा पठाउँछ, त्यसलाई वर्गीकरणका आधारमा छुट्याइन्छ । जग्गा किन्ने, घर बनाउने वा घर मर्मत गर्ने । सरकारले घरको स्टीमेट गर्ने जिम्मा भवनका इन्जिनियरलाई दिएका छ, इन्जिनियरहरुले पनि अरु सवै काम सकेर मात्र हलियाको काम हेर्ने गर्दछन् । जिल्लाका सवै कार्यलयहरुको अवस्था यस्तै हो । स्टीमेट समयमा नगर्ने, अनुमगमन नगर्ने, केन्द्रबाट समयमा बजेट आए पनि स्थानीयस्तरमा समयमा काम नहुदा समस्या भएको छ । हलियाको लागि आएको बजेट समयमा खर्च गर्न जिल्लाका

सम्बन्धित निकायले ध्यान नदिदा बजेट फ्रिज हुन्छ । यता रकम फ्रिज हुन्छ हलिया परिवारले वर्षामा पानीले भिजेर र हिउँदमा चिसो सिरेटो खाएर दिन विताउनु परिरहेको अवस्था छ । विचरा हलिया परिवारहरु कहिले पाइएला पुनस्थापना प्याकेज(पैसा) र घर बनाउला भन्ने सपना देखेका हुन्छन् । बजेट फ्रिज भएर जान्छ । समयमा बजेट खर्च नहुनुमा सबै भन्दा बढी दोषी कर्मचारी तथा राज्य संयन्त्र दोषी छ । खर्च नभए पनि सरकारले बजेट कटौती गर्छ, सरकारले कटौति गर्ने बजेट सँग सँगै हलिया परिवारको घर बनाउने, जग्गा किन्ने सपनाको पनि कटौती भएको हुन्छ । केन्द्र र जिल्लाको तालमेल नहुदा मुक्त हलियाको अवस्थामा सुधार आउने अवस्था देखिदैन । आर्थिक वर्ष ०६५/६६ बाट शुरु भएको हलिया पुनस्थापनमा प्रगति नहुनुको मुख्य कारण पनि यही हो । वर्षमा मुस्किलले एक सय जनाको पुनस्थापना हुन्छ जब कि १९ हजार भन्दा बढी परिवारको पुनस्थापना गर्नु पर्छ । अनुगमन गर्दा स्थलगत अवस्था नाजुक देखिन्छ । प्रमुख जिल्ला अधिकारी(सिडिओ)ले आजसम्म हलियाको गाउँमा पुगेर हलियाको अवस्था कस्तो छ भनेर अवलोकन गरेका छन जस्तो मलाई लाग्दैन । जिल्लाहरुमा हलिया पुनस्थापनाको संयोजक उनैलाई बनाएको छ । अवस्थाबारे जानकारी नै नभएकाहरुले कसरी प्रभावकारी काम गर्लान् ?

हलियाहरुको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था एकै नाशको छैन । कोहीको घर छैन, कोहीको जमिन त केही हलिया परिवारको केही पनि छैन । ऐलानी जग्गामा बनाएको झुप्रोमा परिवार राखेर कामको खोजीमा गाउँ घर भौतारिरहेका हुन्छन । हलियाहरुको आवश्यकता बुझेर योजना बनाउन सके सफल हुन्छ नत्र यो कागजमा मात्र सफल र फिल्डमा असफल हुने डर छ । हलिया बस्नुपर्ने कारण एउटै हो राख्नेहरुको चरित्र पनि एउटै छ , तर समस्या भने सोचमा छ । वर्षौं अन्यायको दलदलबाट स्वतन्त्र भएको समुदायको सही पुनस्थापन नभए त्यो समुदाय फेरि अन्यायकै दलदलमा फस्न सक्छ । बाजुरा र बैतडीको हलिया कै माग फरक छ, सुर्खेत र कञ्चनपुरको हलियाको अवस्था र माग पनि फरक फरक छ । काठमाडौं वा जिल्ला सदरमुकाममा बसेर यो जिल्लामा यस्तो समस्या छ भनेर मात्र पुग्दैन । जिल्लाले सिंहदरबारमा गरेको रिपोर्टिङमा नै समस्या देख्छु ।

सरकारले जिल्लाको भौगोलिक अवस्थाको अध्ययन विना पुनस्थापना मोडालिटी लागू गर्दा सफल नहुन सक्छ । पुनस्थापना कार्यक्रममा सहयोग गर्न मुक्त हलिया महासंघ तयार छ । हामीले भनेको कुरा एउटै हो पुनस्थापनामा कमैया, कमलरी, बादीको जस्तो अवस्था हलियाका कार्यक्रममा देख्न नपरोस् ।

समस्याको समाधान गर्न महासंघ पनि लागि परिरहेको छ, सरकारले हलिया मुक्त पछि उनीहरुको सेवा सुविधा सम्बन्धी नीति स्पष्ट र कार्यन्वयनमा सहज हुने बनाउ मात्र भनेको हो । स्थानीय स्तरबाट पनि पुनस्थापना गर्ने कार्यक्रम बनाउ भन्ने हाम्रो माग हो । हामीले प्रमुख रुपमा नीतिगत सुधार चाहेका हौ । महिला दलित आदिवासी अपांगलाई अधिकार दिने भनेको छ । त्यसमा हलिया थप्नुहोस मात्र भनेका हौ, हलिया थप्दा के हुन्छ ?अहिले सरकारले हलियाको परिवारका सदस्यलाई पासपोर्ट बनाइदिएको छ । खै यो पासपोर्टले कति दुख दिने हो हलियाका सन्तानलाई । हलो छोडेर बसेका परिवारलाई सरकारले पासपोर्ट थमाएको छ । सरकारले सीपमुलक तालिम दिने र आत्मनिर्भर बनाउने तर्फ सोचेको छैन । हामीले हलियालाई आत्मनिर्भर बनाउने कार्यक्रम ल्याउन र पुनस्थापना पछि मात्र विकल्प दिन भनेका हौ । सरकारी कोटामा हलियालाई प्राथमिता दिनु पऋयो भनेका हौ । हलियाहरु सरकारको भर मात्र परेका छन भन्ने होइन आजसम्म त मेहनत गरेरै खादै आएका छन । हामीले राज्यसँग सामान्य घर र घर बनाउने जग्गा मागेका हौ । त्यो पनि संविधानमा उल्लेख भए अनुसार । मेहनत गर्छौं तर मेहनत गर्ने ठाउँ र मेहनत गरेर बाँच्न सक्ने नीति चाहियो नि । हामीले कृषिको कार्यक्रममा हलियालाई समेट्नु पर्छ

भनेका छौ । जो कृषिमा बधुवा श्रम सरह पुस्तौ पुस्ता सम्म काम गरिरहे । उनीहरुलाई कृषि भन्दा अन्य कामको बारे थाहा पनि छैन । तर सरकारले कृषि कार्यक्रममा हलिया परिवारलाई समेट्न सकेको छै । त्यो सँगै खानेपानी, स्वास्थ्य, शिक्षाका महत्वपूर्ण कार्यक्रममा हलियाको अनिवार्य अधिकारका कुरा मात्र उठाएका हो । सीपमुलुक तालिम आउदा हलियाको अनिवार्य सीप दिने नीति चाहियो । स्वरोजगारको कार्यक्रम आउँछ खै त हलियासम्म आइपुगेको । राज्यको सुविधा पहुँच हुनेलाई मात्र दिने हो ?सरकारले गरिबी निवारण कार्यक्रम ल्याउँछ यो कार्यक्रममा पहुँच हुने र स्कूलका शिक्षकका परिवार र कर्मचारीमा नै सीमित हुने गरेको छ । खै यस्ता कार्यक्रममा हलिया सुकुम्बासी जस्ता पछाडि परेका समुदायलाई समेटेको ?सरकारले नीति बनाएर हलियालाई दुई लाखसम्म विना धितो ऋण दिनुपर्छ भनेका हो , त्यसपछि उनीहरु आफ्नै खुट्टामा आफै उभिन सक्ने हुन्छन । सरकारले उच्चशिक्षा सम्म हलियाका परिवार सदस्यलाई पढाउनु पऋयो । सरकारले हलिया परिवारको स्वास्थ्य सेवामा पनि ध्यान दिनु जरुरी छ । आङ्खस्त्रे रोग, किङ्नीका विरामी, क्यान्सर जस्ता रोगले सताएका हलिया परिवार प्रशस्त छन । उनीहरुले सामान्य भन्दा सामान्य उपचार त गर्न सक्दैनन दीर्घरोग र खर्चिलो रोगको उपचार कसरी गर्लान् ?अहिले हलियाको ज्यालाले उनीहरुको परिवार धान्दैन । परिवारको ंसंख्या पनि ठूलो छ । सरकारले परिवार नियोजन सम्बन्धी कार्यक्रम हलिया सम्म पुऋयाउन सकेको छैन । स्वास्थ्य सम्बन्धी चेतनाको पनि कमी छ र बालबालिकामा कुपोषणको समस्या छ । केही पोषण सम्बन्धी काम गर्ने एनजीओ तथा आइएनजीओले समेत हेर्दैनन ।

हलिया ऐनको कुरा

हाम्रो अहिलेको माग हलिया ऐन चाहियो भन्ने हो । हलिया मुक्त हुनुपर्ने अवस्थामा अहिले मालिकहरु मुक्ति भएका छन् । हलियालाई गरेको श्रम शोषणको मूल्य मालिकबाट कहिले लिने ? लामो समयसम्मको शोषित श्रम लिन पनि यो ऐन चाहिएको छ । शोषित श्रमको मूल्य नपाए सम्म न्यायोचित समाज बन्ला त ? हलिया मुक्तिको आन्दोलन अहिले नीतिगत सुधारमा केन्द्रित छ । प्रमुख कुरा नीतिलाई बलियो बनाएर सुधार केन्द्रित हुने नै हो । नीतिगत रुपमा छुट भएका हलियालाई समेट्नु पऋयो । हलिया पुनस्थापनामा हामी (महासंघ) दाताको मुख ताक्न नपरोस् भन्ने पक्षमा छौं । अन्य सहयोगको लागि भने हामी सम्पर्कमा नै छौ । हलियालाई पहिले बस्ने जग्गा , सुरक्षित आवास र प्रयोग गरिरहेको जमीन उनीहरुको नाममा दर्ता गराउन महासंघ लागिरहेको छ । वर्षौं देखि भोग चलन गर्दै आएको जमिन दिनु पर्दछ । ऐलानी जग्गा दर्ता र भूमिहीनलाई जमीनको व्यवस्था छिटो भन्दा छिटो हुनुपऋयो भन्ने नै हो । डडेल्धुरा कै कुरा गरौ पूर्व प्रधानमन्त्री शेर बहादुर देउवाको गाउँमा देउवाहरुकोमा हलिया बसेर काम गरेर वर्षौं देखि भोगचलन गरेको जग्गामा समेत विवाद छ । यस्ता समस्या अन्यत्र पनि छन विवाद भन्दा पनि भोगचलनको जग्गा हलियाकै नाममा हुनु पऋयो ।

हलिया छुटको समस्या

हलियाको तथ्यांक संकलनमा नै समस्या देखियो, अहिले जुन गाउँ गए पनि हलियाले हामी छुट्यौ मात्र भन्छन् । आधा भन्दा धेरै हलियाहरु छुटेका छन् । छुटको तथ्यांक संकलन गर्नु पर्ने अवस्था छ । सरकारी मोडालिटीको कार्यक्रम राम्रो बने पनि हलिया महासंघ सँग सम्झौता भए अनुरूपका छैनन् । हामीले स्थानीयहरुसँग छलफल गरेर खाका बनाएर सरकारलाई १० बुँदे सुझाव दिएका थियौ सरकारले आज सम्म त्यो कार्यन्वयन गरेको छैन । हलियाको पुन सर्वेक्षण सहित तथ्यांक संकलन आवश्यक छ । तथ्यांक संकलन १५ दिनमा गरियो । समय छोटो

थियो सुचनामा पहुँच थिएन, परिवर्तन स्वीकार नगर्ने तत्वले हलियालाई फारम भर्न दिएनन् र भरेका पनि लुकाउने र हलियामा नाम नलेखाउन दवाव दिएका थिए । निमूखा हलियाहरु पनि मालिकको डरले फारम भर्न आएनन र त्यतिबेला कयौंलाई फाराम नभर्न धम्की पनि दिइएको थियो । कतिपय गाविस सचिवहरुले हलिया भएको गाउँमा पनि हलिया छैनन भनेर लेखि पठाएका थिए । हिजोको तथ्यांक भन्दा पनि मिथ्यांक बढी भयो । बर्गीकरणमा पनि समस्या छ । सरकारले बर्गीकरणमा 'क', 'ख', 'ग' र 'घ' गरि चार वर्गमा बाँड्यो ।

जमीन नभएका र घर नभएकालाई 'क' वर्ग

जमीन नभएका घर भएकालाई 'ख' वर्ग

जमीन भएर घर नभएकालाई 'ग' वर्ग

जमीन र घर दुवै भएका लागि 'घ' वर्गमा राख्यो ।

सरकारले लिएको नीति हेर्नुहोस एक आना जमीन भए पनि , ऐलानी, बुट्यान जस्तोलाई बसेको भए पनि हलियाको जमिन हो भन्छ । जमिन नभई घर हुन्न । जमीन नभएको तर घर भएकालाई ख वर्गमा राखिदिएको छ यस्तो नीति सच्चाउनु पर्‍यो । सरकार आफैँ अलमलमा छ, कस्तोलाई जमीन मान्ने कस्तोलाई घर मान्ने स्पष्ट नीति छैन । ऐलानी जग्गामा बनेको घर छ सरकारले कानुनत ऐलानी जग्गालाई जमिन मान्दैन । तर त्यही सरकार भन्छ 'हलिया बसेको ऐलानी जग्गा चाहिँ जग्गा हो' । यदि सरकारले ऐलानीलाई जग्गा मान्ने हो भने हलियाको नाममा दर्ता गरिदिनुपर्छ । तथ्यांक लिन आउँदा लालपूर्जा छ वा छैन भनेर नसोध्ने यो जग्गा तपाईंको हो भनेर सोध्ने । होइन भनौ लखेटलान भन्ने डर , हो त भनियो तर लालपूर्जा थिएन । अधिकांश हलिया बसेको जमिन ऐलानी हो वा मालिकहरुले काम गर्दा बस्नका लागि दिएको जग्गा हो । न त्यहाँ चर्पी बनाउन मिल्छ न गोठ नै । हलिया बसेको घरको अवस्था भने 'घाम र पानी दुबै नछेकिने' छ । हामीले मुक्ति सँगै हलियालाई प्रति परिवार एकलाख रुपैया क्षतिपूर्ति सहित पुनस्थापनाको कार्यक्रम माग गरेका थियौ । हामीले कम्तीमा एक वर्षको लागि खान पुग्ने जमिनको व्यवस्था गर्न समेत भनेका थियौ । समयमा पुनस्थापनाका प्याकेज नआउने हो भने हलियाहरुको अवस्था झन दयानीय हुन्छ । अब हलियाहरु संगठित भएर हिजाको श्रमको मूल्य खोज्ने बेला आएको छ । हिजोको शोषणको मूल्य नलिई हलियाहरुले मुक्त भएको अनुभूति गर्न सक्ने छैनन् ।

(कुराकानीमा आधारित)

दुई माना होइन चार माना ज्याला देऊ भन्दा

दानीराम तिरुवा

मुक्त हलिया (६० वर्ष)

दार्चुलाको उँकु गाउँ हो मेरो घर । जहाँबाट हामीले हलिया मूक्तिको आन्दोलन शुरू गर्‍यौ । त्यस गाउँमा अधिकांश हलिया परिवार बस्छ । दलितहरुको बस्ती रहेको त्यस गाउँका अधिकांश दलितसँग न प्रयाप्त जमीन छ न कुनै आम्दानीको श्रोत नै छ । खेतीको काम गरेर ढुंगा फोरेर र जमिन्दारको हलो जोतेर नै त्यहाँका दलितरुले आफ्नो दैनिक गुजारा चलाउदै आएका छन । मेरो परिवारमा पनि बुबाले जमिन्दारकोमा हलो जोत्नुहुन्थ्यो । केही हजार रुपैया ऋण लिएको भनेर बुबाले भन्नु भएको तर कति रकम थियो हामीलाई थाहा भएन । बुझ्न जादा ऋणमाथि ऋण थपिएको भनेर जमिन्दारले जवाफ दिन्थे । नबुझेका र लेखपढ नगरेका सोझा ती दलितहरुले आफ्नो ज्यालाबाट ऋण घटाएको वा नघटाएको थाहा हुदैन थियो । हाम्रो परिवारसँग न खेती हुने जमीन पत्राप्त थियो न त अन्य आयश्रोत नै । आठ नौ जनाको परिवारको श्रोत बुबाले जोतेर ल्याएको चामल वा पिठोको भरमा हाम्रो परिवारको दैनिकी चलेको थियो । चाडपर्व वा कुनै सामाजिक काम गर्दा ऋण थपिदै जाने र परिवारका सदस्यले पनि विस्तारै उनै जमिन्दारको काम गर्नुपर्ने स्थिति आयो । परिवारका साना नानीहरुलाई पढाउन पनि सक्ने स्थितिमा कुनै हलिया परिवार हुदैनथे । मैले पनि तीन कक्षा सम्म पढे पछि बुबाले खर्च धान्न नसक्ने स्थितिका कारण पढाई छाडेर बुबा आमा कै पछि लागेर हिड्न थाले । बाबुको मृत्यु पछि पूरानो र नयाँ थपिएको ऋणमा हामी पाँचै भाईले उनै जमिन्दारकोमा हलो जोत्नु पर्ने अवस्था आयो । ठूलो दाईले लामो समय जोते पछि माइलो दाईको पालो आयो । माइलो दाईले केही समय जोते पछि एक माना पिठो र एक माना चामलमा हलो जोतेर परिवार पालिन्न भनेर परिवार लिएर इण्डिया तर्फ जानुभयो । अरु दाईहरुले पनि यो हलो जोतेर परिवार पाल्न सकिन्न भनेर माइलो दाइ कै सिको गरे । त्यस पछि मेरो पालो आयो । मैले पनि तिनै जमिन्दारसँग पाँच छ हजार ऋण गरेर विवाह गरे । विवाहको दुई महिना पनि भएको थिएन जमिन्दारकोमा जोत्न जानु पर्नेभयो । यो २०४० साल तीरको कुरा हो । विवाह गर्दा मेरो परिवारसँग कुनै बचत थिएन हलियाको रुपमा श्रमशोषणमा नै थियौ । विवाहमा लागेको ऋण तिर्न म पनि हलो जोत्न पुगे । विवाह गरेर नयाँ जीवन शुरू गरेको बेलामा ऋण तिर्ने नाममा हलो जोत्न पुगे । हलो जोत्ने मात्र हो न बाबुको ऋण चुक्ता भएको थियो न अन्य दाजुभाईले हलो जोत्दा चुक्ता भएको थियो । ऋण त बहाना मात्र थियो जमिन्दारहरु बधुवा श्रमिक जस्तो गरी काम लगाउँथे । बधुवा श्रमिकका रुपमा काम गरिरहेका हलियाको पक्षमा बोलिदिने र न्यायका लागि काम गर्ने कोही थिएनन् । सुदुर र मध्य पश्चिम नेपालमा तीन प्रकारले हलिया बस्दै आएका थिए । बर्षौँ वर्ष हलो जोत्ने केही हजार ऋण लिए बापत , अर्को जमिन्दारले छाप्रो बनाउन सानो टुक्रा जग्गा दिए बापत हलो जोत्ने र अर्को चाहि परपरागत देखि चल्दै आएको । पश्चिम नेपालमा कथित बाहुन, क्षेत्रीले हलो जोत्नहुने भन्ने परम्परा रहिआएको छ ।

मैले १७ वर्ष हलो जोते । दिन भरको ज्याला एक मान चामल र एक माना पिठो भन्दा अरु केही थिएन । पछि दुई माना बनाए । नुन, तेल, मसला लगायतका अन्य खाद्यान्न किन्ने चाडपर्व मनाउन हुने खर्चको जोहो गर्न त फेरि ऋण नै माग्नु पर्ने थियो । एउटा हलिया परिवारले हलियाको रुपमा काम गर्दा हलो मात्र जोत्ने होइन अन्य खेतबारीको काम, घरायसी काम समेत गर्नु पर्थ्यो । खेतीको गोडमेल तथा रेखदेख गर्ने, घाँस काट्ने, भकारो सफा गर्ने देखि लिएर भारी बोक्ने, कोही कतै जादा कोसेली बोकेर जानुसमेत पर्थ्यो । यो क्रम समय चक्रसँगै सधै आउने नै थियो ।

ऋण र कामको बोझ सम्झिदा आज पनि कस्तो अन्यायमा जीवन गुजारेको रहेछु भनेर अत्यास लागेर आउँछ । भोगाई भने गहिरो गरेर बसिरहेको छ मनमा । काम जति गरे पनि ऋण कहिल्यै घट्ने थिएन । ब्याजको स्याज सहित थपिदै जान्थ्यो । त्यसको लागि पैसा माग्यो ऋण थपिने । ऋण कहिल्यै चुक्ता नहुने । ज्यालामा दिने चामलले खान नपुगे पछि मैले ज्याला बढाउन माग गरे । जमिन्दारहरु म माथि पो खनिए, हलियालाई उचालेको भनेर । २०५८ साल तिर मैले जमिनदारहरुलाई भने ज्याला कम भयो भनेर दुई मानाबाट चार मान बनाउनु पऋयो भनेर आन्दोलन गरेको त मालिकहरुले मलाई माओवादी भनेर सिडिओ कार्यलयमा उजुरी दिए । जमिन्दारकोहरुको रिस चाहि हलियाको ज्याला बढाउन आन्दोलन गऋयो भन्ने नै थियो । मलाई चाहि दैनिक ज्याला चार माना दिने गरेका थिए । मलाई र मैले हलो जोतिरहेको जमिनदार दुवै जनालाई उजुरी दिएछन् । त्यस वेला माओवादीलाई सरकारले विद्रोही घोषणा गरेको थियो । मलाई माओवादी भएको आरोपमा र जमिन्दारलाई चाहि माओवादीलाई चन्दा दिएको भनेर उजुरी दिएछन । मेरो आन्दोलनले बधुवा श्रमिक हलियाको परिवारलाई पेटभरि पुग्ने खान दिनुको सट्टा आन्दोलन गर्नेलाई नै धम्काउने र प्रहरीकोमा बुझाउने नीति लिए जमिन्दारहरुले । म त भागेर दिल्ली गए । तत्कालिन सिडिओले मेरो जमिनदारलाई बोलाएर दानीरामले चन्दा मागेको हो । उ माओवादी भएको हो भनेर सोधेछन । तर होइन उ त विरामी भएर उपचार गर्न गएको हो भनेर मेरो पक्षमा जमिनदारले सिडिओसँग भन्नु भएछ । मेरो जमिन्दार एकल महिला थिइन छोरा आर्मीमा थिए । मेरा जमिन्दारले प्रशासन समक्ष दानीरामले हलो जोत्दिन चाहि भनेको थियो भनेर भनेका रहेछन । माओवादी भएको भए म हलो जोत्न राख्थे होला भनेर स्पष्टीकरण दिइछन ।

मैले त्यस वेला चार माना धुलो(पिठो) र चामलले हुदैन ज्याला बढाउनु पऋयो भनेर आवाज उठाएको थिए । मैले हलियालाई हलो जोत्न छोड चाहि त्यस वेलासम्म भनेको थिइन । म दिल्लीमा थिए आजको जस्तो फोन थिएन । छोरीले लेखेको चिट्ठी मेरो हात पऋयो । त्यस पछि म दार्चुला फर्किए । म नगए परिवारलाई गाह्रो पर्ला भनेर मारे पनि मारुन भनेर नेपाल फर्किए । म आएको दिन बच्चाहरु रुन थाले प्रहरी र आर्मीले गोली हानेर मार्छ भनेर डराएका थिए । प्रशासनमा हलियालाई चारमाना ज्याला देउ भन्दा माओवादी भएको उजुरी दर्ता गराएका थिए । आएको केही दिनमा सिडिओ कार्यलयको मुद्दा फाँटमा गएर त्यहाँका कर्मचारी भेटे । उनले मलाई चिन्थे उनले 'ए तिमी पो हौ दानीराम त्रिरुवा भनेर भने ' । मैले हो भने ती कर्मचारीले भने तिमी त कहाँको माओवादी हौ र ? हामीले त अर्को दानीराम भनेर पो भनेको । तिमीलाई त म चिन्छु नि तिमी त हलो जोत्ने मान्छे हो भने । मेरो मुद्दा त्यही फाँटमा सकियो उनले मलाई ल्याच्चे लगाए उपस्थितिको मैले विद्रोही माओवादी नभएको सफाई पाए त्यस पछि म प्रशासनबाट घर फर्किए ।

म भित्रको विद्रोह त थियो नै हलियालाई ज्याला बढाउने र कम्तीमा परिवारका सदस्यलाई खान पुग्नेसम्म ज्याला दिलाउने । प्रशासनबाट फर्किएर आए पछि ममा एक प्रकारको जोश र बल थपिए जस्तो लाग्यो । गाउँलेलाई भने अब तिमीहरुको हलो जोत्दिन र जोत्नेलाई पनि जोत्न दिन्न मलाई माओवादी भनेर उजुरी दिनेहरु तिमीहरु नै होइनौ भने । त्यस पछि हलिया प्रथाको विरोध गरेर गाउँ भरि हिडे । मेरै गाउँ उकुमा हामीले २०५९साल तिरै हलिया प्रथाको विरोध गरेका थियौ । नेपालमा पहिलो पटक हामीले आन्दोलन शुरु गरेका हौ । हामीले जिल्ला जिल्लामा आन्दोलन शुरु गऋयौ, प्रशासनमा ज्ञापन पत्र बुझायौ । हलियाको समूह वा संगठन बनायौ र हलिया मूक्त गर्न भन्दै विभिन्न चरणमा आन्दोलन शुरु गऋयौ । कति हलिया खुलेर आए तर कोही भने मालिकका डरले आएनन । हाम्रो आन्दोलनमा आएमा चामल नुन कसले दिन्छ भन्ने डरका कारण नआउनेहरु पनि थिए । हामीलाई नै आन्दोलन

नगर परिवारका सदस्यलाई के खुवाएर पाल्छै भनेर पो उल्टै सम्झाउने खोज्थे । हामीले हलो नजोत्ने भनेको होइनौ तोकिएको ज्याला पाउनु पऋयो भनेर आन्दोलन गरेका थियौं । डर र धम्कीका भरमा बाँचेका हलियाहरुले बुझेनन । हामीले तपाईंहरु ज्याला मजदूर गर्न पाउनु हुन्छ दिनभर काममा जानु पर्दैन । हलो जोते पनि ज्याला आउँछ भनेर कतिलाई सम्झायौ तर डराएर हलो जोतिरहे । मैले आन्दोलनमा आउनुहोस भोलि सरकारले कुखुरा दिन्छ बाख्रा दिन्छ केही सुविधा दिन्छ भन्थे तर कमै हलिया आन्दोलनमा आए । उनीहरुलाई मूक्तिको भन्दा पनि गाँसबास कै समस्या थियो । आन्दोलन कै क्रममा हामीले सिङिओलाई एक मुठ्ठी माटो र पाँच रुपैया बुझाएर सांकेतिक विरोध गऋयौ । यसको अर्थ हामीलाई बस्ने र गरि खाने जग्गा र घर बनाउने केही रकम चाहियो भन्ने थियो । मैले १७ वर्ष पछि हलो जोत्ने काम गर्न छाडे ऋण पनि दिनु परेन मेरो जमिन्दारले पनि भै हाल्यो अब तिमीले काम गर्नु पर्दैन भने । हामीले हलिया प्रथाको विरोधमा आन्दोलन गर्दा विशेष गरी हरी सिर्पाइलीले सहयोग गर्नुभयो । जिल्लामा बाटो देखाउने चाहि विनोद भट्ट हुनु हुन्थ्यो । मैले पढेको भनेको तीन कक्षासम्म मात्र हो । लेखपढ गर्न आउदैन तर हस्ताक्षर चाहि गर्न आउँछ । मेरो बुबा हलो जोत्ने अन्य कमाई थिएन अनि मैले पढाइ नै छाड्नु पऋयो । त्यस पछि त बुबा सँगसँगै रहरेले गएर काम गर्न थालियो । पछि त त्यही काम गर्नुपर्ने बाध्यता नै भयो ।

हलिया आन्दोलन गर्दा हामीले त्यस वेला ज्याला मजदुरी गरेको डेढ सय देखि दुई सय सम्म चाहियो भनेका थियौ । हामीसँग घर जग्गा थिएन जाने कहाँ ? बसिरहेको जग्गा ऐलानी वा जमिनदारहरुले नै दिएका मात्र थिए । त्यो जग्गामा पनि हाम्रो स्वामित्व थिएन । सरकारले रोजगारी दिने त कुरै थिएन । एक मात्र विकल्प भारत जाने थियो । त्यहाँ पनि त हामीलाई हेला रदुव्यहार नै गर्थे । मैले २०६० साल तिर कीर्तीविधि विष्टलाई हलो बुझाएको हुँ । उनले हलियाको समस्या समाधान गर्छु त भने तर गरेनन् । हलो बुझाएर फर्किए पछि हामीले कैलालिको अत्तरियामा आन्दोलन गऋयौ चक्का जाम गरियो हस्ताक्षर संकलन गऋयौ र धर्ना बस्यौ राजनीतिक दलका नेता तथा प्रशसनमा ज्ञापन पत्र बुझायौ । आन्दोलनको बेला भोकै र अभावमा बस्यौ । यसै त गरिब हलिया आन्दोलनमा सहयोग गरिदिने कसले । हलिया मुक्त भएको चाहि २०६५ भदौमा हो शान्ति मन्त्री जनार्दन शर्मा थिए । हामीले प्रधानमन्त्री हुदा गिरिजा प्रसाद कोइराला, शेरबहादुर देउवा बाबुराम भट्टलाई लाई पनि भेट्यौ । मूक्त पछिको सवै भन्दा ठूलो उपलब्धी भनेको आफूले चाहेको काम गर्न पाउनु नै हो । यसैमा खुसी हुने धेरै छन् । तर केही भने दुखी छन् । तथ्यांकमा नाम छुटेर र सरकारी कार्ड नपाएका कारण पनि दुखी छन् ।

हलियाका परिवारका सदस्य विरामी हुँदा समेत उपचारको व्यवस्था हुँदैनथ्यो । उनीहरु उपचारमा पैसा खर्च हुन्छ भनेर पैसा छैन भन्थे तर परिवारको सदस्य चाहि उपचार नपाएर नै मर्नपर्ने अवस्था पनि थियो । स्वास्थ्य संस्थामा जाने वा उपचार गर्ने समय पनि नदिने । स्वास्थ्य संस्थामा पनि जातिय विभेद हुन्थ्यो । हामीलाई कसले जाँच गर्ने ? हामीले उपचार भनेको कुनै ट्याब्लेट नखाइ जडीबुटी खाएर गर्नुपर्थ्यो । हामीलाई ट्याब्लेट र सुई भनेको थाहा थिएन जमिन्दारले जडीबुटी खोजेर उपचार गर भन्थे । जडीबुटीले निको भएन भने अन्तिम उपचार भनेको मृत्यु नै थियो । त्यस वेला जातिय विभेद पनि निकै थियो सँगै बस्न र बोल्न समेत गाह्रो थियो ।

मेरो परिवार (श्रीमती) वितेको सात आठ वर्ष भयो । कान्छो छोरो डेढ वर्षको थियो । उपचार गर्ने मसँग पैसा पनि थिएन उपचार गर्न नसक्दा उनलाई गुमाउनु पऋयो । आफ्नो कमाई थिएन त्यस माथि मैले हलिया आन्दोलनको नशाले परिवारको अवस्थाबारे पनि ध्यान दिन छाडेको थिए । घरबाट छोरा छोरीले आमाको अवस्था बारे भन्थे तर आफूले उनलाई उपचार र समय दिन सकिन । मूक्ती पछि हलियाका परिवारका सदस्य विरामी भएमा औषधि

उपचार गर्न स्वास्थ्य चौकी सम्म त जान पाइएको छ । कमाएर पनि सामान्य उपचार गर्न सकिने भएको छ । हामीलाई त अहिले समस्या बढेको छ । घर बनाएर बस्यो भने हलिया नेताको मात्र बन्यो खै हाम्रो भन्छन । छुट हलियाले त तरै घरमा आएर बस्छौ भनेर समेत धम्की दिएका छन । सवै हलियाको बस्ने घर कहिले होला भन्ने नै चिन्ताले सताउँछ अहिले । हामीले तालिम दिन र सीप सिकाउन हलिया परिवारलाई प्राथमिकता देउ भनेका छौ । सरकारले ध्यान दिइरहेको छैन । मेरो एउटा छोरो अपांग छ । घरमा नै किताब ल्याई दिन्छु परिक्षाको बेला बोकेर वा घोडामा स्कूल पुऱ्याई दिन्छु अरु बेला घरमा नै बसेर पढ्छ । स्कूलको शुल्कहरु बुझाई दिन्छु परिक्षा दिन्छु अहिले उ सातमा पढ्छ । तीन वटा छोरीहरुको विवाह भई सक्यो । म मात्र होइन आर्थिक कारणले पढ्छु भन्दा पनि मैले छोरा छोरीलाई पढाउन पाइन । पाँच कक्षा पढिसके पछि मैले छोरीलाई भने तलाई पढाउन सकिन भनेरे । यसो भन्दा मैले तीन कक्षा पास भए पछि बाबुले पढाउन सकिदैन भनेको कुरा सम्झिए र आफैले आफैलाई अपराध गरे जस्तो महसुस गरे । हलियाको बालबालिकालाई अहिले पनि पढाउन समस्या छ । लगाउने लुगा, खानेकुरा र कापी किताब किन्ने पैसाको जोहो गर्न समस्या छ । सरकारले गरेको बर्गीकरणमा पनि समस्या देख्छु । सरकारले सोझा हलियाहरु माथि पनि विभेद गऱ्यो । स्थानीय रुपमा उपलब्ध शिक्षा स्वास्थ्य र सेवाहरु पाउन नसक्ने हलियाहरु थुप्रै छन ।

(कुराकानीमा आधारित)

मानमति उड

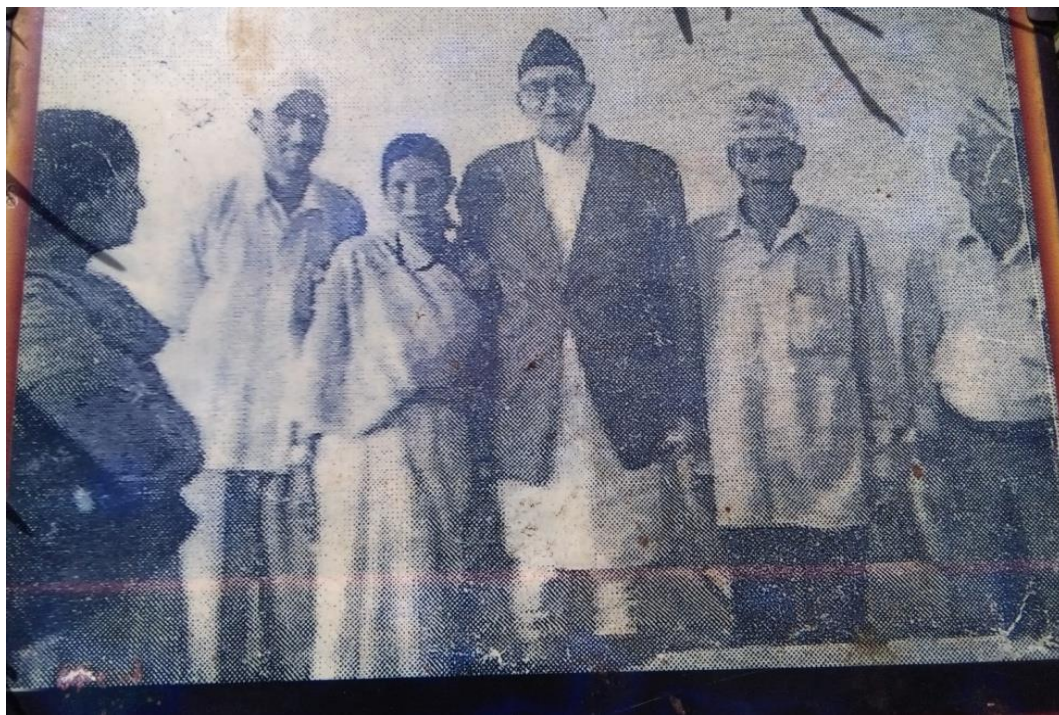
मुक्त हलिया, दार्चुला धाप

नेपाली समाजको एउटा सिमान्तकृत समुदाय हलिया समुदायकि सदस्य मानमति उड अर्थात हलिया मुक्ति आन्दोलनकी अग्रणी महिला जसको जीवन संघर्षै संघर्षले भरिएको छ । दुई चार हजार ऋण आफूले होस् अथवा बाउ बाजेले लिए बापत् , टेक्नकै लागि एक टुक्रा जमिन दिएबापत् होस् वा एक छाक खानकै लागि किन नहोस् आफ्नो जीवन मालिकलाई सुम्पेर हलिया बस्नुपर्ने बाध्यता । यहि बाध्यतामा परेको जीवनबाट मुक्तिको बाटो खोज्दै आन्दोलनमा होमिएकी उडले कानुनी रुपमा हलिया प्रथालाई निषेध गर्न सफल भईन् । उनको अबस्था र स्थितिमा हलिया हुँदा र अहिले (मुक्तिको घोषणा पछि) तात्वीक अन्तर नआएपनि उनि मालिकको बन्धनबाट मुक्त छन् र स्वतन्त्र पनि । हलिया मुक्ति आन्दोलनमा उनि मात्रै थिईनन् तर आन्दोलनकी एक महत्वपूर्ण खम्बा भने पक्कै हुन् । एक सिमान्तकृत समुदायका तर्फबाट आफ्ना दुख र बेदनाहरु समाजको मध्यधारमा पुऱ्याईन् तर पनि उनका जीवन अनुभव र संबेदना आज पनि बांगिन सकेनन् अर्थात सुखद् भएनन् ।

सुदुर पश्चिमको एउटा सुदुर जिल्ला दार्चुलामा रहेको भारतिय सिमावर्ती बजारमा पुग्दा ६३ बर्षिय मानमति उडसँगको भेट अबिस्मरणीय र प्रेरणादायि रह्यो । स्वतन्त्र र समृद्ध जीवनको कल्पना गर्दै सामाजिक न्यायको खोजिमा आन्दोलन गर्दा स्वयम् उनि हलिया अन्लोलनको ईतिहास बनेकि रहिछन् । त्यहि सिमावर्ती गाउँमा उनि

बिहे गरेर जाँदा १५ बर्षकी मात्रै थिईन् र उनका श्रीमान् अन्तराम १८ बर्षका । उनै अन्तरामलाई गाउँका एक जमिन्दार साहुले आफ्नो जग्गा जमिन धेरै भएको र आफ्ना पाँच छोरी पछाडी जन्मेको एउटा छोरालाई त्यत्रो सबै जमिन आवश्यक नपर्ने हुँदा अन्तरामलाई आफ्नो जेठो छोरा बनाई केहि जमिन उसका नाममा गरिदिने भन्दै आफ्नो खेति लगाईदिन प्रस्ताव राखेछन् । जग्गाको नाममा बस्नका लागि एउटा छाप्रो भएको जग्गा बाहेक अरु केहि नभएको र जीवन निर्वाहका अरु विकल्प नदेखेको अबस्थामा साहुको त्यो प्रस्तावलाई सहर्ष स्वीकार गरे । साहुको छोरा सानै हुँदा काम सुरु गरेका उनिहरुले उसको हुर्काई, बढाई , पढाई लेखाई तथा बिहेबारि र सन्तान जन्मने बेला सम्म निरन्तरता दिए । अन्तराम र मानमतिले मात्रै होईन उनका छोराछोरि र बुहारि तथा सपरिवारले काम गरे साहुको खेत बारिमा । २०५६ सालमा जब उनका श्रीमान् अन्तरामको निधन भयो , छोराले हलो नजोत्ने निर्णय गरे त्यसपछि सुरु भयो अन्यायका बिरुद्ध न्यायको आन्दोलन ।

उनि भन्छिन् “जति बेला सम्म हामिले चुपचाप काम गरयौ त्यतिबेला सम्म जमीन तिमै हो भन्यो । जब छोराले हलो नजोत्ने निर्णय गर्यो त्यसपछि जमीन दिने कुरा नै हरायो । मकैको रोटि र मुलाको अचारका भरमा त्यहि जमिनका आसले मेरो बुढाले, मेरो परिवारले त्यति लामो समय सम्म काम गरेका थियौ भने म किन चुप लागेर बस्ने भन्दै मुद्धा दर्ता गर्ने निर्णयमा पुगे । ” यसो भनिरहदा उनका आखामा आँसु भरिईसकेका थिए । आफूले भनेका कुराहरु हामिले बुझ्नौ कि भन्ने शंकामा “म बोलेको बुझ्नुभएको छ” भन्दै सोधेकि पनि थिईन् । यो निर्णय गर्दा उनि एकलै थिईनन् उनका पछाडी हलिया मुक्ति आन्दोलनलाई साथ दिईरहेका केहि सहयोगि अभियन्ताहरु पनि थिए जसको नाम उनले बेला बेला लिएकी थिईन् । २०५९ सालमा उनि मुद्धा दर्ता गर्न सफल भईन् । त्यतिबेला साहुले तिन हजार दिन्छु मुद्धा नलड भनेर गरेको आग्रहलाई उनले अस्वीकार गर्दै “ म ऋण खोजेरै भए पनि तिमिलाई तिन हजार दिन्छु जमिन मलाई देउ, आफ्नो बाचा पुरा गर, जग्गा दिदैनौ भने तिमि जे सक्छौ त्यो गर म जे सक्छु त्यहि गर्छु ” भनेर प्रतिबाद गरेको सम्झन्छीन । हलियाका तर्फबाट मालिकका बिरुद्ध उनले दर्ता गरेको मुद्धा देशभरबाट पहिलो मुद्धा थियो । त्यति नै बेला डडेल्धुरामा हलिया मुक्तिका लागि अफिस पनि खुलेको थियो । छ महिना सम्म तारिख लगाएपछि मुद्धाको फैसला त भयो तर निर्णय उनका पक्षमा आएन । उनि त्यति मै चुप बसिनन् र फेरि धनगढि पुगेर पुनरावेदनमा मुद्धा दर्ता गरिन् तर त्यहाँ पनि फैसला उनका पक्षमा आएन । त्यत्रो समयको आफ्नो श्रमको मुल्य खोज्दै लडेको लडाईमा फैसला आफ्ना पक्षमा नआए पनि समग्र हलिया मुक्तिका लागि भने लड्न छाडिनन् । आन्दोलनमा पुरुष हलियाहरु नै सहभागी हुन डराईरहेका बेला एउटि एकल महिला आन्दोलनको अग्र भागमा उभिनु कम चुनौतिपूर्ण थिएन । उनले ति सबै घटना क्रम स्मरण गरिन् र सुनाईन् पनि “एकातिर माओबादीको डर थियो अर्कातिर पुलिस आर्मीको डर थियो, संकटकालको बेला थियो तर पनि हामि लड्यौ । ” हलिया मुक्तिको आन्दोलनकै क्रममा धेरै पटक धेरै ठाउँ पुगिछन् । तत्कालिन प्रधानमन्त्री लाई सिंहदरबारमा हलो बुझाउन तथा हलिया मुक्त घोषणा कार्यक्रममा लगायत बिभिन्न क्रममा चार पटक सम्म काठमाडौं पुगेको स्मरण गर्दै खुसीका साथ तत्कालिन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासँग आफुले खिचेको फोटो पनि देखाईन् । जुन फोटोलाई बडो जतनका साथ राखेकि छन् । आफूलाई भेट्न आउनेहरुलाई देखाउने गर्छिन् । उनले आफ्नो जिन्दगिको एउटा अमूल्य सम्पति ठानेकि छन् यस फोटोलाई ।

(गिरिजाप्रसाद कोईरालाको साथमा दाँया पट्टी मानमति उड)

हलिया मुक्तिको घोषणा पछि पुनर्स्थापनाको कार्यक्रम अन्तर्गत उनको घर मर्मतमा परेछ । राज्यका तर्फबाट जम्मा एक लाख पाएको र त्यहि पैसाले २ कोठाको सानो घर निर्माण गरि सपरिवार त्यहि घरमा बसेका रहेछन् ।

(मर्मत गरेपछिको आफ्नो घर अगाडि उभिएकि मानमति उड)

सुखदुख बस्त्रका निम्ती एउटा बास त भयो तर परिवारको गुजारा चलाउने आधार ज्याला मजदुरि नै रहेछ । " त्यो एक लाख त केहि पनि होईन १४,१५ बर्षको लडाईमा लागेको खर्च मात्रै हो । मेरो परिवारले त्यति लामो समय सम्म गरेको श्रमको मुल्य त पाईन । आजकल छोराले बेला बेला भन्ने गर्छ तिमिले हाम्रो गला रेट्यौ न सरकारले हेर्यो न साहुले । छोराले त्यसो भन्दा मलाई पिडा हुन्छ । मेरो अबस्था उस्तै भए पनि म सबै हलियाका निम्ती लडे । अरु मुक्त हुन त पाए । सबैको अबस्था राम्रो हुन नसके पनि केहीको अबस्था हिजो भन्दा त पक्कै राम्रो भएको छ । सबै स्वतन्त्र भएका छन् म त्यसैमा खुसि छु । " हलियाका लागि भनेर ल्याएका कार्यक्रमहरुमा भएको राजनितिकरण तर्फ ब्यगं गर्दै उनले भनिन् यो मेरो पार्टीले ल्याएको त्यो तेरो पार्टीले ल्याएको भनेर हलियाहरुलाई बिभेद गर्दा उनलाई दिक्क लागेको रहेछ । " म जसरि लडे कुनै एक पार्टीका हलियाका लागि मात्रै त होईन नि यो पार्टी उ पार्टी नभनि सबैका लागि लडियो ।" दलिय भागबण्डामा अल्झेका हाम्रा राजनितिक दलहरुका निम्ती यो भन्दा ठुलो सन्देश के हुन सक्ला । एक पेट खानका लागि गर्नुपर्ने उनका दुख अझै पनि उस्तै छन् । खालि बिना मुल्य मालिकको हलो जोत्नुपरेन भन्ने मात्र हो । आफ्ना पिडा र सघर्षको बेलिबिस्तार लगाउदा घरि उनको अनुहारमा बन्धनबाट मुक्ति भएपछिको उन्मुक्त हाँसो थियो भने सँग सँगै त्यत्रो दुख सघर्ष गरेपछि पनि आफ्नो अबस्थामा सुधार आउन नसकेको पिडा पनि झल्कन्थ्यो ।

(कुराकानीमा आधारित)

दर्दनाक इतिहासको उपहास

दिनेश सुनार

सूदुर र मध्य पश्चिममा नेपालमा भएका केही कुरीति र विकृति मध्ये हलिया प्रथा सवै भन्दा निन्दनीय र आलोच्य छ । बधुवा श्रम शोषणका रुपमा लामो समय समाजमा रहेको यो प्रथा केही हजार वा सय रुपैया ऋण लिएको ऋणीलाई ऋण कहिल्यै चुक्ता नहुने र पुस्तै पुस्तालाई हलो जोताउने कथित जमिन्दार छन । यस्तोकार्य अमानवीय हो भन्ने सोच समेत आएको देखिदैन अझै । उल्टै उनीहरु ऋणी भएको र ऋण नतिरको भन्दै हलो जोतिदिनु पर्ने भन्न

हिचकिचाउदैनन । नेपाल सरकारले भने दासत्व उन्मूलन महासन्धीमा २०१९ सालमा नै हस्ताक्षर गऱ्यो । नेपालले मानव अधिकारी सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा लगायत मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी मान्यता प्रति सदैव प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको छ । सरकारले मानव अधिकार आयोगलाई संबैधानिक अंग बनायो । दलित आयोग, महिला आयोग लगायतका विभिन्न आयोग बनायो । तर यी आयोगले आफ्नो क्षेत्र, समुदाय वा कार्यक्षेत्रका बारेमा कमै काम नगरेको अभाषा हलिय बस्तीको भ्रमण गर्दा प्रस्ट देखिन्छ । यी आयोगले काठमाडौं खाल्डो छोडेर गाउँगाउँ गएर आफ्ना क्षेत्र वा सिमाका समस्याहरु उठान र समाधानका उपाय दिन सकको छैन । १३ प्रतिशत दलित समुदाय मध्ये सुदूर र मध्य पश्चिम नेपालमा रहेका अधिकांश दलितहरुले भोग्नु परेको श्रम शोषण, विभेद, गरिबी र पछाँटेपनको बारेमा यी आयोगहरुमा कर्म चर्चा हुन्छ । त्यसमाथि हलिया, खलिया हरुवा चरुवाको विषयमा दलित आयोग वा दलित सम्बन्धी काम गर्ने सरकारी संस्थामा कमै पुगेका होलान?

लामो समयसम्म बधुवा श्रमिक भएर काम गरेको अधिकांश हलियाहरुको हातमाकाम गर्दा/गर्दि ठेला परेरका छन, फुटेका हातबाट रगत र पसिना सँगै झरेका घाउ भएका छन । शरीरले घाम पानी वा विरामी हुदा औषधोपचार विहीन भएर काम गर्दा उमेर छदै रोगले च्यापेर ढला परेर पिढीमा बसिरहेका भेन्छिन कयौ हलियाहरु । उमेर नपुग्दै बुढो देखिएका छन भने बालबालिका कुपोषणको सिकार भएर हुर्किएका शिक्षाबाट बञ्चित उनी अन्धकारको यात्राको जोखिममा छन । सरकारले मानव अधिकारलाई जनतासम्म पुऱ्याउने र जनताले अनुभूति गर्न सक्ने अवस्था भने बनाउन सकेन । त्यसैको फल स्वरुप दुरदराजमा रहेका निमुखा जनताहरु कयौ वर्षसम्म बधुवा श्रमिकका रुपमा हलिया, खलिया, कमलरी र कमैया जस्ता मानव अधिकारको विश्वव्यापी अवधारणाले प्रतिबन्ध गरेका काम गर्न बाध्य रहे । यसका लागि निमुखा जनताले आफ्नो अधिकार, स्वतन्त्रता र मानव भएर बाँच्नको लागि संघर्ष गरे । केही सफलता हासिल गरे तर उनीहरुले पूर्ण मानव अधिकारको प्रत्याभूति अझै गर्नसकेको छैनन । पूर्ण मानव अधिकार प्राप्तिा लागि मध्ये र सुदुरपश्चिम नेपालको हलिया, खलिया, चरुवा, कमलरीको मानव अधिकार प्राप्तिा लागि आन्तरिक तथा बाह्य संघर्ष अझै जारी छ ।

विभिन्न समयमा भएको विभिन्न आन्दोलन तथा ०६२/६३ को अद्भूत आन्दोलन पछि सबै प्रकारका विभेद हट्ने र नयाँ चिन्तनका साथ नेपाली समाज विकास हुने विश्वास धेरैमा थियो । तर हाम्रो नेतृत्व अर्कमन्यले यस्ता विश्वासमा प्रहार भए र हामीले हिजोका थिचोमिचो र मानवलाई मानव नमान्ने सोच भएका विभिन्न तत्वसँग सम्झौता गऱ्यो र दमित, शोषित र पीडितलाई न्याय दिन सकेनौ । त्यो तत्व गणतन्त्रवादी र प्रजातन्त्रका हिमायतीहरु पनि हुनसक्छन । अधिकार विरोधीहरु विद्यमान नै रहेका छन । हामीले जनताको लागि भने ल्याएको प्रजातन्त्र जनतासम्म नपुगेको हामीले अनुमान नै गरेनौ सिहदरबारका वरपर नै हामील प्रजातन्त्रको नाममा हल्ला र गफ गरिरहेको भाव हुन्छ पीडितहरुको अवस्था देख्दा ।

राज्यले गर्नुपर्ने दायित्वबोध त गरियो तर बोधमा नै सीमित भयो । समस्या समाधान गर्ने इच्छा शक्तिको अभावमा यस्ता सामाजिक कुरीति र विकृतिहरुका कारण हाम्रो लोकतन्त्र र गणतन्त्र नै फिक्का बनाइ दिएको छ । गणतन्त्रकालमा पनि सामाजिक विकृति र विभिन्न नाम भएका शोषण शुन्य अवस्थामा आउन सकेको छैन । निमुखा र साहाराविहीनलाई चाहिने बेला राज्य मौन छ हिजोका शोषित र पीडितहुदाको अवस्था कस्तो भन्ने अनुमान समेत गर्न सकेको छैन राज्यले ।

हलियाप्रथा जातिसँग पनि जोडिएको छ, कामका आधारमा जातलाई परिभाषित गरेको नेपाली समाजले त्यही काम गरे वापत दिइने पदवी नै उनीहरूको शोषण र विभेदको माध्यम बनेको छ । वर्षौं वर्ष त्यी शोषण र विभेदमा पिल्सिएको वर्ग हो नेपालको कुल जनसंख्याको १३ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको दलित समुदाय । जातिय विभेद र शोषणको माध्यम धर्मलाई बनाए पनि यो व्यक्तिवादी सोचलाई समाजका धेरैले अंगीकारका गर्दा समस्या फैलिदै गयो । पश्चिम नेपालमा बाहुन क्षेत्रीले हलो जोत्न नहुने भन्ने मान्यता र सवै भन्दा बढी जमिन दानमा लिने, विर्तामा पाउने समुदाय पनि बाहुन क्षेत्री समुदाय थियो । धेरै जमीनमा काम लगाउन उपायको रूपमा केही सय वा हजार ऋण दिए, पुरानो कोट लिलामीमा बेचेर दलित समुदायको व्यक्तिललाई पुस्तै पुस्ता हलो जोताउने पनि यही दान लिने र विर्ता पाउने समूह नै सक्रिय रह्यो । मूक्त हलियाका अभियन्ता दानीराम त्रिरुवा भन्छन हलिया तीन प्रकारका छन । परपरागत देखि चल्दै आएका, केही हजार ऋण दिने साँवा, ब्याज र स्याजको भरमा हलिया बनाउने र घर-छाप्रो बनाउन जमिन दिए वापत जमिन्दारकैमा हलिया बस्नु पर्ने । यसरी हलिया राख्ने र जति काम गरे पनि ऋण चुक्ता नहुने एक पुस्ता पछि अर्को पुस्तालाई पनि ऋण नतिरेको भन्दै हलिया बनाउन चलन व्याप्त भयो त्रिरुवा भन्छन । हलियालाई ज्याला प्राप्त नहुदा परिवार पाल्न समेत धौ धौको स्थितिमा समेत दुई मान पिठो वा चामलको भरमा सवै काम लगाउथे ।

विशेष गरेर मध्य र सुदूर पश्चिममा यो प्रथाले लामो समय जरा गाडेर स्थानीय दलितलाई सवै प्रकारका अधिकार र राज्यद्वारा विररित सेवा सुविधाको पहुँचबाट बन्देज लगाएको पाइन्छ । सुदूर र मध्य पश्चिमका पहाडहरू विकट मात्र होइनन सुन्दर पनि छन । तर त्यो सुन्दरतालाई कुरूप बनाउने काम स्थानीय रूपमा रहेको यस्तै विकृतिले गरेको छ । यस्तै विकृति मध्येको एक हो हलिया, खलिया, हरुवा, चरुवा, कमलरी लगायतका केही बधुवा श्रमिकलाई सामाजिक मान्यता दिदा सुन्दरता माथि कुरूप थपिएको हो । काठमाडौं र काठमाडौं वरपरलाई मध्य र सुदूरपश्चिमको पछौटेपनलाई गाली गर्नेहरूले हरुवा चरुवा र हलियालाई पछौटे बनाउनेको चर्चा गर्न विर्सिएका छन । भूगोलका दृष्टिले काठमाडौंले केही विभेद गऱ्यो होला तर एकै परिवेशमा बसोबास गर्नेलाई गरिएको शोषणको आवाज उठाउन भने लामो समय लाग्यो ।

आफूलाई सुदूर पश्चिम र विकटमा छँदै भन्नेले एक पटक सोचमा रहेको विकटलाई पनि मूल्यांकन गर्ने ढिला भईसक्यो । आफ्नै आँगनमा भएको मानव अधिकार र श्रोषणको बारेमा चाहि उनीहरूले कहिल्यै जवाफदेही हुनु नपर्ने । राजा, काजी भन्ने नाममा गरिब, दलित र निमूखाको श्रोषण गर्नेहरूले अरुले आफूलाई हेपेको भनेर कहिले सम्म कराउने ।

मध्ये र सुदूर पश्चिमको १३ जिल्लाका हलियाहरूको अवस्थाबारे हेर्दा पश्चिम नेपालका राजनेता, प्रधानमन्त्री, मन्त्रीले आफ्नो जिल्लामा रोड पुऱ्याएको, विकास गरेको कुरा फिक्का लाग्छन । एउटा मानिस मानिस भएर बाँच्न नसक्ने ठाउँमा कस्तो विकासको कुरा गर्ने ? हाम्रो मानवीय सुचांक सडक, विजुली र एनजीओ दौडईमा मात्र नापिन्न, जनताले पाएको सुविधा, आर्थिक उर्पाजनको हैसियत र पहुँचसँग समेत जोडिएका हुन्छन । स्थानीय स्तरमा आर्थिक अधिकार, राजनीतिक अधिकार र सामाजिक अधिकारलाई बञ्चित गर्नेहरूले यहाँ आफू हेपिएको भन्ने कति सुहाउला ? गाविसको सचिवले हलिया राख्ने, राजनीतिक कर्मिले राख्ने र राज्यले हलिया अन्भूलन वा मूक्तिको घोषणा गर्दा यसको विरोधमा उत्रने समूह समेत समाजमा ब्याप्त छ । एउटा घर बनाउने जमिन छैन । आफूसँग भएको श्रमको

मूल्य पाउदैन । परिवारका सबै सदस्य जमिन्दारकोमा काम गर्न बाध्य छ । यस्तो बन्धनमा हामी उनीमाथि झन थप बोझ थपिदिन्छौ ।

सुदुर र मध्यपश्चिम नेपालमा वर्षौं देखि बधुवा श्रमिकका रुपमा शोषित भएर बाँच्यो जसलाई समाजले हलिया परिभाषित गरिदियो उनीहरुको पक्षमा बोलिदिने र काम गरिदिने समाजका राजनीतिक चेत भएकाहरुलाई वर्षौं लाग्यो । उनीहरुको नाममा राजनीति र मुक्तिका कुरा भने नभएका होइनन तर राजनीति सफलता पछि उनीहरुको पीडा विर्सिने धेरै भए । पश्चिम नेपालबाटै तीन जना प्रधानमन्त्री भए, कयौले मन्त्री पद पाए, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रियख्याति प्राप्त गर्ने देखि सेना, प्रहरीको उच्च पदमा समेत नेतृत्व गरे । तर त्यस क्षेत्रका हलिया, खलियाहरुको जीवनमा भने परिवर्तनका लक्षणहरु देखिए उल्टै त्यही पदलाई देखाएका स्थानीय रुपमा उनीहरु माथि झन थिचोमिचो भन्छन मूक्त हलियाका अभियान्ताहरु । तिनै हलियाले हलो जोतिदिएका कारण कयौले व्यापार, पढाई तथा आर्थिक हैसियत सुधार गरे तर हलियाहरुको भने आर्थिक, सामाजिक, पारिवारिक तथा वैयक्तिक जीवनमा सुधार ल्याउन कोसिस गरेको भेटिदैन । घरबाट हलियाहरुले नुन, चामल, तरकारी बोकेर स्वदेश तथा विदेशसम्म पनि पुऱ्याइएर उपभोग गर्नेहरु आज प्रशासक, डाक्टर, इन्जिनियर, प्राध्यापक, अधिकारकर्मी आदि पदमा पुगे तर हलियाका छोराछोरीलाई भने हलियामा नै काम लगाइरहे ।

वर्षौं वर्षसम्म शोषित र बन्धकका रुपमा बसेका निमूखा हलियाहरुले प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रुपमा विरोध भने नगरेको होइनन । कहिला ज्याला बढाउने नाममा वा साँकेतिक विरोधका रुपमा सरकार प्रमुखलाई हलो बुझाउने, जिल्ला प्रशासन प्रमुखलाई माटो र पैसा बुझाउने काम भएका थिए । तर मूक्तिका लागि भनेर हलियाहरुले २०५९ साल देखि शुरु भएको मूक्त हलिया आन्दोलन शुरु गरे । करिब पाँच वर्षको संघर्षको परिणाम स्वरुप सरकारले हलियाहरुलाई २०६५ भदौ २१ गते हलिया मुक्तिको घोषणा गऱ्यो । घोषणासँगै उनीहरुको छटपटी शुरु भयो । अर्धरात्रिबाट उज्यालो तर्फको यात्रा शुरु हुनुपर्ने हलियाहरुको मूक्ति पछिको यात्रा अन्योलबाट शुरु भयो । मुक्ति त भइयो तर पेट भने भोकै रहला भन्ने चिन्ताले सताउन थाल्यो । देशभरका सबै हलिया लाई मूक्त गऱ्यो । त्यस बेला १९ हजार ५९ परिवार हलिया मूक्त भए । तर हलिया महासंघको दावी भने आधार भन्दा बढी छुट हलिया रहेको छ १३ जिल्लामा करिब पचास हजार हलिया परिवाररहेको दावी गर्छ । मूक्त भए पछि कसरी जीवनयापन गर्ने भन्ने स्पष्ट नीति राज्यले लिएको थिएन । मूक्त हुदा गरिरहेको काम र बसिरहेको घर गोठ छाडेर अधिकांश हलिया सडकमा आइपुगेका थिए । हलिया र जमिन्दारबीचको अनमेल पनि बढ्दो थियो ।

केही समय पछि सरकारले हलियाको सरकारले तथ्यांक संकलन गऱ्यो तर सही तथ्यांक आएको थिएन । दुरदराजमा रहेका हलियाहरुले आफू मुक्त भएको थाहा नै पाएनन । सरकारले हलियाको तथ्यांक लिने, वर्गीकरण गर्ने वर्गीकरणको आधारमा सेवा सुविधा दिनेको घोषणा गरेर काम अगाडि बढायो । मुक्त हलिया समाज महासंघ र सरकारले १५ दिनमा विकट गाउँको तथ्यांक संकलन गर्ने भनेर भने । विकटताका कारण १५ दिनमा काठमाडौँबाट गएको टोलीले मुस्किलले पश्चिम नेपालका जिल्ला सदरमुकाम र वरपरका केही गाउँको मात्र तथ्यांक लिन भ्याउँछ भनेर काम गरियो यसकै परिणाम आधा भन्दा बढी हलिया परिवार छुटे ।

वास्तविक हलिया धेरै छुटेका छन । तथ्यांक संकलन गर्दा संकलनले आफ्नो मान्छे भरेर पठाए तर जीवरभर हलिया बसेका परिवार यहाँ आउन अवस्था छैनन भन्छन जाजरकोटका मालपोतका कर्मचारी अवि बहादुर गिरि । यस्तो समस्या देशभर छन । आज पनि सुचनाको पहुँच बाहिरछन हलियाहरु ।

मुक्त त भए खै केका आधारमा मुक्त भएको हो । त्यो पनि थाहा नहुदै मालिकहरुले मेरो ऋण चुक्ता भएको छैन भन्दै जोताउन छाडेनन । केही सय वा हजार ऋण लिए बापत मालिकले दैनिक ज्याला विना हलो जोताउने, जति काम गरे पनि लिएको ऋण कहिल्यै चुक्ता नहुने र एक पुस्ता पछि अर्को पुस्ताले पनि त्यही ऋण तिर्नु छ भनेर जमिनदारले सोझा र निमूखा जनतालाई होलो जोताउने कार्य समाजको स्वीकृतले हलिया प्रथा जरा गाड्दै गयो ।

सभ्य भन्नेहरुले न हलियाहरुलाई श्रमको मूल्य दिन जाने न त परिवारका अन्य सदस्यलाई कुनै आर्थिक उपार्जन गर्न पाउने अधिकार नै दियो । आर्थिक, सामाजिक । राजनीतिक र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको पनि बन्धक बनाइरहे । मूक्तिको आठ वर्ष पछि पनि हलियाकै रुपमा काम गर्न बाध्य दाचुर्लाका अपी नगरपालिका देवीराम कोली । सरकारले हलिया मूक्तिको घोषणा गर्यो तर हलियाको अधिकार सुरक्षित गर्न भने सकेन । सरकारले हलिया राखनेलाई कानुनी दायरा ल्याउन वा क्षतिपूर्ति भराउने कानुन बनाउन ध्यान दिएन वा चाहेन । हलियालाई हलो जोत्न नपर्ने र हलिया राख्नेलाई हलो जोत्नेको रकम दिनु नपर्ने मात्र बनाएको हो । हिजो श्रम शोषणको मूल्य विनाको मूक्ति घोषणले अन्योल थपेको मूक्त हलिया समाज महासंघका अध्यक्ष राजु भूलको भनाई छ । ऐन विना हामीले पाएको मूक्ति दिगो नहुन सक्छ भूल भन्छन ।

पश्चिम नेपालको केही उच्च आर्थिक हैसियत भएका परिवारका सदस्य राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय रुपमा चर्चित होलान तर स्थानीय रुपमा भने उनीहरु गरिब र दलितहरुको श्रम शोषणमा नै रमाइ रहेका छन । पश्चिम नेपालले पञ्चायत काल र प्रजातन्त्र कालमा गरि दुई जना र छ पटक प्रधानमन्त्री र कयौ मन्त्री पायो तर जनजीवनमा तात्त्विक भिन्नता देखिदैन । यसलाई कसरी लिने । अझै पनि एक मानो धूलो र एक मान चामलमा हलो जोत्तिरहेका छन हलिया र समाजमा सवै भन्दा थिचोमिचोमा परेका समुदाय पिस्सिरहेको छ ।

सरकारको भाषामा सक्दो तथ्यांक लिएर हलियालाई क, ख, ग र घ वर्गमा वर्गीकरण पनि गऱ्यो । तथ्यांक लिदा नै धेरै हलियाहरु छुटेको गुनासो हलिया परिवार तथा मूक्त हलिया समाज महासंघले जनाएको छ । सरकारले १५ दिनमा १३ जिल्लाका हलियाको तथ्यांक लिएको भन्ने छ । कतिपय गाविस सचिवहरुले आफू पनि कारबाहीमा परिएला भनेर आफ्नो गाविसमा हलियाको नभएको विवरण जिल्ला तथा केन्द्रमा पठाए । भने कति हलियाले थाहा नै पाएन र केहीले जानकारी भए पनि पनि जमिनदारका डर र धम्कीका कारण फारम नभरेनन । केही हलियाको नागरिकता जमिन्दाले लुकाई दिए आधा जति हलियाको त नागरिकता पनि थिएन भन्छ हलिया महासंघ ।

वर्गीकरणमा देखिएका समस्या

सरकारले तथ्यांक लिएका हलियाको वर्गीकरणमा नै समस्या देखिएको छ । सरकारले हलियाहरुको जमीन, घरका भए वा नभएको आधारमा वर्गीकरण गरेको हो । आफ्नो स्वामित्वमा घर जग्गा नभएकोलाई क वर्ग, घर भएको जग्गा नभएकोलाई ख वर्ग, जग्गा भएको घर नभएकोलाई ग वर्ग र घर र जग्गा दुवै भएकोलाई घ वर्गमा राख्यो । तथ्यांक संकलन गर्दा भने जग्गा नभएकालाई जग्गा भएको समूहमा राखियो, घर जग्गा केही पनि नभएकालाई घरजग्गा भएको भन्दै घ वर्गमा समेत राखियोको भेटिएको छ । सरकारले हलिया समुदायमा गएर लिएको तथ्यांकको हालत जग्गा नभएकालाई भएको, गोठलाई घर भनेर राखेको, जग्गा नभई घर कहाँ हुन्छ । सरकारले क वर्गमा परेकालाई जग्गा किनिदिने र घर समेत बनाइदिने भनेको छ । जग्गा पहाडमा र तराईमा फरक फरक

क्षेत्रफल तोकेको छ । नेपाल सरकारको 'मूक्त हलिया पुनर्स्थापनाको ढाँचा र कार्ययोजना २०७०' मा भनिएको क वर्गमा परेका हलियालाई पहाडमा ३ रोपनी र तराईमा २ कट्टा सम्म जीन उपलब्ध गराउने उल्लेख छ । तर अध्ययन टोलीको स्थलगत निरीक्षणमा भने किनिएको जग्गामा घर बाहेक चर्पी पनि बनाउन नमिल्ने जमिन मात्र किनिएको छ । ख वर्गमा वर्गीकरणमा परेका हलियाको घर छ जग्गा छैन भनेर 'मूक्त हलिया पुनर्स्थापनाको ढाँचा र कार्ययोजना २०७०' भनेको छ । विना जग्गामा बनेको घर हेर्ने रहर हामीलाई पनि थियो तर भेटिएन । जग्गा विना कस्तो घर होला र बन्ला रु केही जिल्लामा ऐलानीलाई लालपूर्जामा परिणत गरेको देखिन्छ । ख वर्गमा परेकोलाई जग्गा किन घर ९बसिरहेको गोठलाई० चाहि थपक्क उचालेर लैजाउ भन्यो र जग्गा मात्र किन्ने पैसा दियो ।

जमिन्दारका जग्गामा र ऐलानीमा बसेका तर घर नभएका हलियालाई ग वर्गमा राखियो । ग वर्गमा परेका हलियालाई घर कहाँ बनाउने होला । सरकारले ऐलानी र जमिन्दारको जग्गामा गोठ बनाएर बसेका थिए भनेर खोजिएन । मौखिक रुपमा आफ्नो जग्गा हो भनेर भनेको हलिया परिवारसँग जग्गाको लालपूर्जा छैन । सरकारले रकम सम्झौता गर्न आउँ भन्छ लालपूर्जा विना सम्झौता हुदैन ऐलानीमा र जमिन्दारले लालपूर्जामा सम्झौता हुदैन हलिया महासंघका महासचिव इश्वर सुनार भन्छन । यस्तो विडम्बनाको अवस्थामा हलिया परिवारको पुनर्स्थापना कार्यक्रम नै अलपत्र अवस्थामा छ । घरजग्गा दुवै रहेको मानेर घ वर्गमा राख्यो । घ वर्गमा परेका हलियाहरुलाई पनि घर मर्मतमा रकम दियो । जग्गा ऐलानी र जमिनदारको हो लालपूर्जा छैन घर कसरी मर्मत गर्लान हलिया परिवारले । सरकारले ऐलानी जग्गाको लालपूर्जा दिदैन । हलियाहरु ऐलानी जग्गा आफ्नै हो भनेर बसेको छन । कञ्चनपुरको हकमा भने केहीऐलानी जग्गा हलिया परिवारको नाममा दर्ता गरिएको मालपोत अधिकृत जानकी कार्कीको भनाई छ । अन्य जिल्लाको हकमा भने ऐलानी जग्गा वर्गीकरण सचउन समेत समस्या छ ।

पुनर्स्थापना सम्बन्धी संयन्त्रले काम गर्दैन

सरकारले मूक्त हलिया पुनर्स्थापना समस्या समाधान समिति केन्द्रमा भूमि सुधार मन्त्री तथा राज्यमन्त्रीको नेतृत्वमा मूक्त हलिया पुनर्स्थापना समस्या समाधान समिति, भूमिसुधार मन्त्रालयको सहसचिवको नेतृत्वमा समन्वय समिति र जिल्लामा सिडिओको नेतृत्वमा मूक्त हलिया पुनर्स्थापना जिल्ला समिति गठन गरेको छ । सरकारले मूक्त हलिया पुनर्स्थापना समितिको संयोजक प्रमुख जिल्ला अधिकारीसिडिओलाई बनाइदिएको छ । समितिलाई छुट भएका हलियाको प्रमाणसहित निवेदन दिएमा छानविन गरि प्रमाणित गर्ने अधिकार समेत दिइएको छ । मूक्त हलिया परिवारलाई प्रमाणिकरणको दायरामा ल्याउने र कार्यविधि अनुसार वर्गीकरणको प्रमाण पत्र प्रदान गर्ने भनिएको छ । तर अधिकांश जिल्लाका सिडिओहरु भने केन्द्रबाट कुनै प्रकारको आदेश नआएको भन्दै छुट हलियाका निवेदनका बारेमा मौन बस्छन । तर केही उदाहरणीय काम समेत भएका छन बैतडी र कञ्चनपुरमा । बैतडीको भूमिसुधार अधिकृतको पहलमा १५ हलिया परिवारको वर्गीकरणमा देखिएको छानविन गरेर सच्चाइएको छ । अधिकार जिल्लाले लिने तर केन्द्रको आदेश ताक्ने रोगले भने छाडेको छैन । धेरै समिति गठन मात्र भएक छन काम गरेको कतै देखिदैन । कञ्चनपुरमा ऐलानी जग्गा हलिया परिवारको नाममा नामसारी गरिएको छ । धेरै जिल्लाका सिडिओ र अन्य अधिकारीहरु भने छुट हलियाका विषयमा एक पटक तथ्यांक संकलन गर्नुपर्ने बताउदै आएका छन । सिंहदरबारले केही नगरे सम्म आफूहरुले केही गर्न नसक्ने उनीहरुको भनाइ छ ।

पुनर्स्थापना कार्यक्रम छ वर्गीकरण मिल्दैन

लामो समय विना मूल्य श्रम गरेका हलियाहरुले मूक्त पछि पनि श्रमको मूल्य पाउन सकेका छैनन । अझै हलियाकै रुपकमा काम गरिरहेका केही पूर्व हलिया भेटिन्छन । सरकारले अझै अचम्मको निर्णय त के गरेको छ भने हिजोको श्रमको मूल्यका बारेमा अदालतमा उजुरी गर्न पाउने अधिकार समेत दिएको छैन । ऋण लिएको बहानामा श्रम शोषण र बधुवा बनाउनेहरुलाई कानुनी दायरामा ल्याउन वा आर्थिक तथा सामाजिक क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरेको कतै भेटिदैन । सरकारले हलियाको तथ्यांक संकलन र वर्गीकरण गरेर बर्गीकरणका आधारमा पुनर्स्थापना कार्यक्रम तय गऱ्छ्यो । वर्गीकरणमा पर्नेहरु नै अन्योलमा छन क, ख, ग र घ वर्गमा गरिएको वर्गीकरणमा गरिएकाहरुको नाममा कार्यक्रममा त आउँछ वर्गीकरण अनुसार परिचयपत्र छ तर आवश्यक प्रमाण नहुदा हलिया पुनर्स्थापना कार्यक्रम लागु हुन सकेको छैन । क वर्गको बाहेका हकमा प्रमाणिकरणमा परेकाहरुले जग्गाको लालपूर्जा नहुनु र कतिपयको वर्गीकरण मै समस्या देखिएको छ । सरकारले विनियोजन गरेको बजेट यस्तै समस्याका कारण जिल्लाहरुमा पुनर्स्थापना कार्यक्रम लागु हुन सकेको छैन । एकातिर बजेट खर्च नहुनु र अर्को तर्फ हलियाहरु भने पुनर्स्थापना कार्यक्रम लागु नहुदा झन समस्यामा परेका छन । सरकारले सीपमुलक तालिम र आन्तरिक रुपमा स्थापित गरि रोजगार श्रृजना भने गर्न सकेको छैन । स्वदेशको सट्टा वैदेशिक रोजगारीका लागि भने केही प्रयास गरेको देखिन्छ । हलिया परिवारका युवा सदस्यलाई सीपमुलक तालिम, पासपोर्ट र बैदेशिक रोजगारका लागि अभिमुखिकरण तालिम समेत दिएको छ ।

हलियाको अवस्था सुधारका लागि

सरकारले गठन गरेको हलिया पुनर्स्थापना समिति केन्द्रमा मन्त्रीका संयोजकमा समिति र जिल्लाहरुमा सिडिओको नेतृत्वमा जिल्ला समितिमा सीमित भएको जस्तो देखिन्छ । स्थानीय राजनीतिक दल, नागरिक समाज हलिया प्रथाको पक्ष र विपक्षमा देखिन्छन । यो विभाजित हुने विषयमा होइन एक भएर काम गर्ने वातावरण बनाउन जरुरी छ । सरकारले वा हाम्रो राजनीतिक चेतले हलिया चेतनशील समाजको विकृति हो भनेर अंगीकार गर्न सकेको देखिदैन । यसमा स्थानीय सरकार र हलिया महासंघले राजनीतिक दल वा विभिन्न राजनीतिक समूहसँग छलफल गर्न जरुरी छ । हलिया प्रथा समूदाय विशेष, जाति विशेष वा गरिबीको कारण मात्र होइन सामाजिक रोग पनि हो भनेर बुझाउन जरुरी छ । हामीले यसरी बुझाएनौ भने हामीले अंगीकार गरेको लोकतन्त्र र मानव अधिकारको अर्थ रहदैन । मूक्त हलिया आन्दोलन कुनै समूह वा विचारको विरुद्धमा भन्दा पनि स्वतन्त्रताको पक्षमा भएको लडाइ पनि हो । मानव अधिकारको पक्षमा रहने जो कोहीले पनि हलियाका विरुद्धमा काम नगर्ने हो भने त्यो राजनीतिक दल अब हामीलाई चाहिदैन भनेर भन्ने आँट स्थानीय वा राष्ट्रिय राजनीतिक दलले गर्न अब ढिला गर्न हुन्न । कयौले जमिन्दारको डरले मूक्त हलिया फारम समेत भरेनन ।

हलियाहरुको मुक्तिको लागि हलिया महासंघले गरेको विभिन्न चरणका आन्दोलनहरुको परिणाम मूक्त त भए तर सवै हलियाले भने भोलिका लागि भन्दै आन्दोलनका कार्यक्रममा समेत भाग नलिएको पनि देखिएको छ । महासंघले हलिया परिवारका डर न्यूनीकरण गर्ने तर्फ काम गर्ने हो कि

सरकारले बनाउने हरेक कार्यक्रमहरुमा हलियाको अवस्था हेरेर उनीहरुलाई सहयोग पुग्ने कार्यक्रम बनाउन जरुरी छ । त्यो कार्यक्रम विकास निर्माणको होस वा सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक वा स्वास्थ्यको क्षेत्रमा होस । हलिया परिवारका सदस्यहरु कुपोषण तथा अन्य कुनै पनि रोगसँग लड्न नपरोस । अन्य नागरिक सरह उनीहरुले स्वास्थ्यका सवै अधिकार उपयोग गर्न पाउने वातावरण आवश्यक छ । विकासका अन्य सुचक हरु खानेपानी,

सरसफाई वा शिक्षामा उनीहरुको सहभागीता अन्य समुदाय सरह हुनुपर्दछ । यसलाई हाम्रो स्थानीय सरकारले कसरी हुन्छ बढावा दिने कार्यक्रम ल्याउन जरुरी छ । हामीले हिजो के गऱ्यौ भन्ने भन्दा पनि अबका दिनमा हलियाको अवस्था सुधार गर्न के गर्ने भन्ने महत्वपूर्ण कुरा हुन आउँछ ।

निष्कर्ष

सरकारले लामो आन्दोलन पछि मात्र हलियाका समस्या र बेदना ढिलै भए पनि सुनेको छ । तर हलियाको घाउमा मलम लगाउन भने सकेको छैन । सरकारले हलिया राख्ने जमिनदारलाई कानुनी दायरामा ल्याउन वा उनीहरुबाट पनि केही क्षतिपूर्ति भराउन सकेमा सामाजिक न्याय स्थापित गर्न केही मद्दत पुग सक्छ । लामो समयमा आफूलाई शोषण गरेको थाहा हुँदा उनै पनि निमाखाको प्रक्षमा राज्य बोलेमा भोलिका दिनमा निमूखा राज्यको पक्षमा हुन्छन । सरकारले उपलब्ध गराएको पुनस्थापना प्याकेज छिटो भन्दा छिटो हलियासम्म पुग्नु पर्दछ । घर नहुनेलाई घर, जमीन नहुनेलाई जमीन र हलियाको सीप अनुसारको व्यवसाय तथा पेशामा संलग्न गराएर विकासको मोडलमा समाहित गर्न जरुरी छ । हलिया समस्या मात्र हो राज्यले लगानी मात्र गरेको छ भन्ने सोचबाट उठेर उनीहरुलाई राज्यको दायित्व भन्ने बुझ्न जरुरी छ । हलिया पुनस्थापनामा सरकार मात्र होइन स्थानीय राजनीतिक दल, नागरिक समाज र विभिन्न समूह समेत संयोग गर्न आवश्यक छ । सरकारले दिएको रकम निशुल्क भन्दा पनि त्यसको प्रतिफल आउने गरि कुनै दिर्गकालीन लागनी र प्रतिफलका आधारमा हेरिन पनि जरुरी छ । हाल देखिएको हलिया छुट्को समस्या, बर्गीकरणको समस्या तत्काल समाधान गर्नु पर्ने देखिन्छ । महिला बालबालिकाका समस्या समेत समाधान गर्न जरुरी देखिन्छ । महिलाले पनि हलियाका रुपमा काम गरेको देखिन्छ ।

सरकारले मूक्त पछि विभिन्न समिति तथा कार्यदल बनाएर समस्या समाधानका प्रयास पनि गरेका छ । तर हाम्रो सरकारी सयन्त्र उद्देश्य प्राप्तमा भन्दा पनि कागजी घोडामा नै सिमति हुने गरेको छ । तथ्यांक संकलनमा भएका त्रुटिलाई सच्चाउने प्रयास नगर्नु, वर्गीकरणमा देखिएका समस्या समाधानमा अग्रसर नहुनु जस्ता समस्या देखिएका छन । केही गैरसरकारी संस्थाको सहयोगमा पुनस्थापना र अधिकारका कम भईरहेको छन । हरेक वर्ष करौडौ रुपैया रकम खर्च गर्न नसक्ने सरकारले हलिया पुनस्थापनामा भने रकम दिन आनकानी गरिरहेको छ ।

सरकारले आफ्नो ऐलानी जग्गा वा बाँजो रहेको जग्गामा हलिया परिवारलाई उपलब्ध गराउने र उनीहरुको अनुभवलाई कृषिमा व्यवसायीमा लागनी गर्ने नीति लिनु आवश्यक छ । उनीहरुको आवश्यकता पनि बुझ्न जरुरी छ । आज पनि हलियारु छुटेका छन । आयआर्जको कुनै माध्यम नहुदा फेरि हलियाका कै रुपमा काम गर्न बाध्य छन । यस्तो अवस्थाको अन्त्य गर्न जरुरी छ । स समनका साथ काम र काम गरेका ज्याला पाउने वपातावरण मिलाउनु पर्दछ । पुन हलिया राख्ने वा हलियाको व्यवहार गर्नेलाई कानुनी कारबाही गर्न समेत राज्यले कानुन बनाउनु पर्दछ । हलियाका बालबालिकालाई शिक्षा, स्वास्थ्य रोजगारी जस्ता विषेयमा प्राथकिता दिनु पर्दछ । आर्थिक उर्पाजनको काममा हलिया परिवारका लागि विषेश कार्यक्रम बनाएर लागु गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

अनुसुचि १

नेपाल सरकार र राष्ट्रिय मुक्त हलिया समाज महासंघबीच भएको पाँच बुँदे सहमति

आज मिति २०६५।५।२० गते शुक्रबारका दिन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा सरकारी वार्ता टोली र राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघको वार्ता टोली बीच वार्ता भई निम्नलिखित सहमति भएको छ ।

१. पुस्तौपुस्ता देखि हलिया परिवारको नाममा रहेको ऋण खारेजी सहित नेपाल सरकारले औपचारिक रुपमा हलिया मुक्तिको घोषणा ।

२. राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघका ११ बुँदे मागहरु अध्ययन गरी ठोस कार्य गर्न पीडित हलिया र सम्बन्धित व्यक्तिका तर्फबाट ६ जना र सरकारी निकायबाट ३ गरी ९ सदस्यीय कार्यदल गठन गर्ने । उक्त कार्यदलले गठन भएको १५ दिनभित्र प्रतिवेदन पेश गर्ने ।

३. हलिया आन्दोलनकारी तथा हलिया परिवारलाई आवश्यकता अनुसार सुरक्षा प्रदान गर्ने ।

४. राष्ट्रिय हलिया, मुक्ति समाज, महासंघका ११ बुँदे मागहरु प्रति सकारात्मक रहदै सबै मागहरुको सम्बन्धमा कार्यदलले गरेको सिफरिसमा नेपाल सरकारले समस्या समाधानका लागि कारवाही अगाडि बढाउने ।

५. राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघले गर्दै आएका सम्पूर्ण आन्दोलनका कार्यक्रम आजै देखि फिर्ता लिने ।

राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघको तर्फबाट

सरकारी वार्ता टोलीको तर्फबाट

.....

.....

(राजुराम भुल)

(जनार्दन शर्मा प्रभाकर)

अध्यक्ष

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्री

हरिराम श्रीपाइली

चक्र वि.के

भक्त विश्वकर्मा

अनुसुचि ३

नेपाल सरकारसँग प्रस्तुत गरिएको राष्ट्रिय मुक्त हलिया समाज महासंघको एघार बुँदे माग

हलिया प्रथाको अन्त्य गरौं, न्यायपूर्ण सम्बन्ध कायम गरौं ।

द.न. २६४

स.क.प.द.नं. २३५

राष्ट्रिय हलिया मुक्त समाज महासंघ

केन्द्रीय कार्यालय (ज्वःकँ)

डडेल्धुरा

प.सं.

चनं.

मिति

श्री माननीय मन्त्रीज्यू

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं ।

विषय ः तत्काल पूरा गर्नुपर्ने मागहरु ।

१. पुस्तौपुस्ता देखि हलिया परिवारको नाममा रहेको ऋण खारेजीसहित दासत्वमा रहेका हलियाले मुक्तिका लागि आम रुपमा राष्ट्रिय स्तरबाट औपचारिक घोषणा गरियोस् ।

२. हलियाले बस्दै आएको घरबास, भोगचलन गरिएको जग्गा क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू नहुञ्जेलसम्मका लागि तराईमा कम्तीमा १० कठ्ठा र पहाडमा १० रोपनी जग्गा सम्पूर्णहलिया परिवारलाई उपलब्ध गराइयोस् ।

३. अधिकार सम्पन्न हलिया मुक्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग गठन गरियोस् ।

४. हलिया श्रम निषेध गर्ने सम्बन्धी ऐन जारी गरियोस् ।

५. मुक्त हलिया परिवारलाई तत्काल जीविकोपार्जनका लागि प्रति परिवार कम्तीमा रु. १,००,०००÷ अक्षरुपि एक लाखका दरले राहत तथा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइयोस् ।

६. राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघ र हलिया आन्दोलनमा क्रियाशील संघ संस्थाको संलग्नतामा सामाजिक, आर्थिक अबस्थाको बारेमा यथार्थ तथ्यांक लिई तत्काल सार्वजनिक गरी हलियाको वर्गीकरण र परिचयपत्रको ब्यबस्था गरी सेवासुविधा गराइयोस् ।

७. हलियाको बैकल्पिक रोजगारको लागि एक घर एक रोजगारको ब्यबस्था गर्न स्वदेशभित्र तथा वैदेशिक, सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट ग्यारेन्टी गरियोस् ।

८. हलियाको मुक्ति पश्चात पुनर्स्थापनाको क्रममा हुने जातीय छुवाछुत तथा सम्भावित असुरक्षालाई ध्यानमा राख्दै सामाजिक सुरक्षाको ग्यारेन्टी गरियोस् ।

९. हलियाको हरेक तह र क्षेत्रमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराइयोस् ।

१०. यो सम्झौता नेपाल सरकारको आगामी नीति तथा कार्यक्रममा अनिवार्य समावेश गरी कार्यान्वयन गरियोस् ।

११. हलियालाई शिक्षा स्वास्थ्यको ब्यबस्था गरी हलिया महिलामाथि हुने घरेलु हिंसा , शारीरिक मानसिक शोषणको अन्त्य गरी सामाजिक सुरक्षाको ब्यबस्था गर्नुका साथै सबै माग प्याकेजमा समाधान

गरियोस् ।

राजुराम भुल

केन्द्रीय अध्यक्ष

राष्ट्रिय मुक्त हलिया समाज महासंघ नेपाल

२०६५ असार ५

अनुसुचि ३

हलिया अध्ययन कार्यदलको प्रतिबेदन, २०६५

शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालयका महासचिव श्री बिष्णुप्रसाद नेपालको संयोजकत्वमा गठित राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघले प्रस्तुत गरेका एघार बुँदे मागका सम्बन्धमा अध्ययन गरी सुझाव पेस गर्ने कार्यदलले उपरोक्त ११ बुँदाका सम्बन्धमा दिएको सुझावको पूर्ण पाठ ।

माननीय मन्त्रीज्यू

मिति २०६५।६।१०

शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं ।

विषय ः प्रतिबेदन पेस गरेको ।

बिषय प्रवेश शताब्दियौं देखि दास प्रथाको अवशेषको रुपमा रहेको हलिया प्रथा प्रचलनमा रहँदै आएको थियो । यद्यपि राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय कानून, सन्धि, अभिसन्धि र घोषणाले यस्ता प्रथाको समुल अन्त्य गर्ने ब्यबस्था गरेको पाईन्छ । यसका बिरुद्ध २०३६ सालदेखि आवाज उठ्दै आयो र त्यसलाई निरन्तरता दिँदै २०५९ सालदेखि संगठित रुपमा सुदूरपश्चिमाञ्चलका पहाडी जिल्लाबाट बेलाबेलामा हलियाहरु संगठित हुन थाले । उनीहरु जिल्ला संगठनमा

समेत आबद्ध भई राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघ र अन्य संगठन निर्माण गर्दै आन्दोलित हुँदै आएकोमा महासंघको नेतृत्वमा असार २०६५ असार ५ गते सरकार र राजनीतिक दलहरुलाई हलियाका एघार बुँदे सम्बोधन गर्न अनुरोध गरी जिल्ला स्तरमा सुदूरपश्चिम क्षेत्रबाट असार २७ गते देखि श्रावण ५ गते सम्म हलियाहरु आन्दोलित हुँदै २०६५ भाद्र ११ गते देखि भाद्र २१ गते सम्म हलियाका एघार बुँदे माग पुरा गराउन माइतिघर मण्डला, काठमाण्डौमा एघारदिने आन्दोलन गरे । तत्पश्चात बर्तमान लोकतान्त्रिक सरकारले २०६५ भाद्र २० गते वार्ताका लागि आब्हान गऱ्यो र सोहि दिन सरकारी वार्ता टोली र महासंघ बिच ५ बुँदे सहमति भयो ।

राष्ट्रिय हलिया मुक्ति महासंघले प्रस्तुत गरेका एघारबुँदे मागका सम्बन्धमा सरकारी वार्ता-टोली र उक्त महासंघको वार्ता-टोलीबीच मिति २०६५/०५/२० मा पाँचबुँदे सहमति भएकोमा बुँदा नं. २ मा 'राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघ'का एघारबुँदे माग अध्ययन गरी ठोस कार्य गर्न पीडित हलिया र सम्बन्धित व्यक्तिका तर्फबाट ६ जना र सरकारी निकायबाट तीन गरी नौ सदस्यीय कार्यदल गठन गर्ने । उक्त कार्यदलले गठन भएको पन्ध्र दिनभित्र प्रतिवेदन पेस गर्ने भन्ने उल्लेख छ । उक्त सहमति नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद)बाट मिति ०६५/५/२१ मा अनुमोदन समेत भइसकेको छ । उक्त सहमति अनुसूची २ मा संलग्न गरिएको छ ।

सहमतिको बुँदा नं. २ मा उल्लेख भए अनुसार माननीय शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रीस्तरीय मिति २०६५।५।२६ को निर्णय बमोजिम राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघले प्रस्तुत गरेको एघारबुँदे माग अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेस गर्न शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका सहसचिव श्री विष्णुप्रसाद नेपालको संयोजकत्वमा भूमिसुधार तथा ब्यबस्था मन्त्रालयका सह उपसचिव , श्रम तथा यातायात ब्यबस्था मन्त्रालयका उपसचिव र राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघको सिफारिसमा क्रमस ०: श्री राजुराम भुल, श्री चक्र वि.के, श्री सीता वि.क, श्री भक्त विश्वकर्मा, श्री गणेश वि.के र श्री ताराप्रसाद वि.क गरी ९ सदस्यीय एक कार्यदल गठन भएको थियो । उक्त कार्यदलको सल्लाहकारमा माननीय श्री हरि श्रीपाइलीलाई आमन्त्रण गर्ने, उक्त कार्यदलले कार्य प्रारम्भ भएको मितिबाट १५ दिन भित्र नेपाल सरकार समक्ष सुझाब सहितको प्रतिवेदन पेस गर्ने र कार्यविधि कार्यदलले नै निश्चित गर्ने भन्ने ब्यहोरा समेत निर्णयमा उल्लेख छ ।

कार्यदलको कार्यक्षेत्र राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघले प्रस्तुत गरेका एघार बुँदे मागका सम्बन्धमा अध्ययन गरी सुझाब पेस गर्ने नै प्रस्तुत कार्यदलको कार्यक्षेत्र रहेको छ । कार्यदलले मागका सम्बन्धमा कार्यदलका सदस्यहरुबीच छलफल र अन्तरक्रिया गर्नुका साथै हलियाका सम्बन्धमा प्रकाशित लेख,रचना, एवं समाचारसमेत अध्ययन गऱ्यो । यसका अलवा कार्यदलले महासंघले पेस गरेका मागका सम्बन्धमा थप सुझाब संकलन गर्न एक छलफल कार्यक्रमको आयोजना गऱ्यो । उक्त कार्यक्रममा मधेश र मध्य तथा सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका माननीय सभासदहरु हलियाको क्षेत्रमा सम्बद्ध संघ संस्थाहरु तथा बुद्धिजीविहरुको सहभागिता थियो । हलिया राष्ट्रिय मुक्ति समाज महासंघले पेस गरेका एघारबुँदे मागको विवरण अनुसूचि १ मा संलग्न गरिएको छ ।

हलियाको परिचय

पुस्तौ पुस्ता देखि जमिनको सानो टुकामा वा ऋणको ब्याजबापत वा परम्पराको आधारमा जमिन्दारको हलो जोत्ने र लिए अह्राएका सम्पूर्ण कृषिजन्य लगायतका कार्य गर्ने एक प्रकारको बन्धनकारी श्रम गर्नु नै हलिया प्रथा हो । हलिया

प्रथा एउटा दास प्रथाको अबशेष हो । हलिया प्रथा मधेशमा हरुवा, चरुवा, पहाडमा हलियाका रुपमा नेपालका सबै ठाउँमा भए पनि मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिमाञ्चलका पहाडि जिल्लामा ब्यापक रुपमा रहेको छ । अधिकांश हलिया दलित छन् । यी कृषि बँधुवा कामदार हुन् । जो पुस्तौ पुस्तादेखि तिर्न बाँकी ऋणका कारण जमिन्दारहरुकोमा बन्धकको रुपमा काम गर्न बाध्य हुन्छन् । सामान्यतया हलियाहरु तीन किसिमका हुन्छन् ।

(क) ऋणको ब्याज बापत काम गर्ने ।

(ख) जग्गा उपभोग गरेबापत काम गर्ने ।

(ग) परम्परागत रुपमा एउटा निश्चित रकम लिएर खेती लगाउने देखि भित्र्याउने सम्मका सम्पूर्ण कार्य गर्ने ।

कार्यदलको सुझाव

१ राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघले पेश गरेका मागको १ नं. बुँदामा पुस्तौपुस्तादेखि हलिया परिवारको नाममा रहेको ऋण खारेजी सहित दासत्वमा रहेका हलियाको मुक्तिका लागि आम रुपमा राष्ट्रिय स्तरको औपचारिक घोषणा गरियोस् भन्ने ब्यहोरा उल्लेख छ । सो मागको सम्बन्धमा सरकारी वार्ता टोली र महासंघको वार्ता टोली बीच मिति २०६५।५।२० गते भएको सहमतिको बुँदा नं. १ मा पुस्तौपुस्तादेखि हलिया परिवारको नाममा रहेको ऋण खारेजी सहित नेपाल सरकारले औपचारिक रुपमा हलिया मुक्तिको घोषणा गर्ने भन्ने सहमति भई उक्त सहमतिलाई नेपाल सरकार मन्त्री परिषद्को मिति २०६५।५।२१ को निर्णयबाट अनुमोदन समेत भएको छ । महासंघले पेस गरेको उक्त मागका सम्बन्धमा नेपाल सरकारद्वारा माग पूरा भइसकेको सन्दर्भमा उक्त सहमतिको प्रचार प्रसार तथा कार्यान्वयनका लागि गृह मन्त्रालय मार्फत सम्पूर्ण जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई तत्काल निर्देशन दिनुपर्ने देखिन्छ ।

२ माग नं. २ मा हलियाहरुले बस्दै आएका घरबास , भोगचलन गरिएका जग्गा मालिकबाट हलियाको नाममा दर्ता गराई घरबास निर्माणका लागि आवश्यक सामग्री सहित कमाई खाने जग्गा क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागू नहुञ्जेल सम्मका लागि तराईमा कम्तीमा दश कट्टा र पहाडमा दश रोपनि जग्गा सम्पूर्ण हलिया परिवारलाई उपलब्ध गराईयोस् भन्नेछ ।

प्रस्तुत मागको सम्बन्धमा अध्ययन गर्दा अधिकांश दलितको रुपमा रहेका हलिया समुदायले आधारभुत मानव अधिकारको रुपमा स्वीकार गरिएको बसोबास र जीविकोपार्जनका लागि आवश्यक पर्ने जग्गा जमिन पाउनुपर्ने माग राख्नु स्वभाविक नै हो । तर उनीहरुको यस किसिमको मागलाई पूरा गर्न मुलुकभित्र कुन कुन जिल्ला वा क्षेत्रमा के कति हलियाहरुले बसोबास गरेका छन्, उनीहरु कतिसँग जग्गा जमिन छ कति सँग छैन । सम्बन्धित जिल्लाहरुमा सरकारी पर्ती जग्गाको अबस्था के छ र उनीहरुको आर्थिक सामाजिक स्थिति के कस्तो रहेको छ आदि तथ्यको पहिचान गर्नु आवश्यक देखिन्छ । हालसम्म मुलुक भर रहेका हलियाको संख्या कति छ भन्ने सरकारी तथ्यांक उपलब्ध छैन । यस्तो तथ्यांकको अभावमा उनीहरुका लागि ल्याईने कार्यक्रम प्रभावकारि एवं ब्यबहारिक हुन सक्दैन । अतः प्रथमतः हलियाहरुको गणना गर्नु नै नितान्त आवश्यक देखिन्छ । तसर्थ यसका लागि निम्नानुसार गर्न सुझाव दिईएको छ ।

क) स्थानीय तथ्यांक कार्यालयको सक्रियतामा जिल्ला विकास समितिमार्फत गाविस सचिब, राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघका प्रतिनिधि वा हलियासँग आबद्ध अन्य संघ संगठन समावेश गरि एक टोली गठन गर्ने ।

ख) उक्त टोलीले राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघ र अन्य संघ संस्थाले तथ्यांक लिँदा अबलम्बन गरेको प्रक्रियालाई आधार लिन सक्ने ।

ग) मुक्त हलिया पहिचानका लागि स्थानीय रुपमा सर्जमिन गराउन सक्ने र यस्तो सर्जमिनमा गाविस सचिब, स्थानिय राजनीतिक दलहरु र राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघसँग सम्बद्ध संघ संस्थाका प्रतिनिधिलाई रोहबरमा राख्ने ।

घ) सो समेतको आधारमा हलियाहरुको कुल तथ्यांक यकिन गर्ने र बर्गिकरण गर्ने ।

ङ) तत्पश्चात हलियाहरुलाई वर्गीकरणको आधारमा पुनस्थापनाका लागि प्राथमिकता तय गर्ने र क्रमिक रुपमा माग बमोजिमको जग्गा उपलब्ध गराउने लगायतका पुनस्थापनाका कार्यक्रम संचालन गर्ने ।

च) मुक्त हलियाहरुको वर्गीकरणको आधारमा पुनस्थापनाका लागि प्राथमिकता तय गर्ने र क्रमिक रुपमा माग बमोजिमको जग्गा उपलब्ध गराउने लगायतका पुनस्थापनाका कार्यक्रम संचालन गर्ने ।

छ) उनीहरुले बसोबास गरी आएको जग्गा उनीहरुकै नाममा हस्तान्तरण गर्ने ब्यबस्था मिलाउने ।

३. हलियाहरुले बस्दै आएको घरबास, भोगचलन गरिएको जग्गा मालिकबाट हलियाको नाममा दर्ता गराई घरबास निर्माणका लागि आवश्यक सामग्री सहित कमाइ खाने जग्गा क्रान्तिकारी भुमिसुधार लागू नहुन्जेलसम्मका लागि तराईमा कम्तीमा १० कठ्ठा र पहाडमा १० रोपनि जग्गा सम्पूर्ण हलिया परिवारलाई उपलब्ध गराईयोस् । भन्ने माग बुँदा नं. ३ मा रहेको छ । कार्यदलको विचारमा हलियाको तथ्यांक संकलन गर्ने , परिचय पत्र वितरण गर्ने तथा पुनस्थापना गर्ने लगायतका सम्पूर्ण कार्य गर्न केन्द्रमा एउटा अधिकार सम्पन्न आयोग गठन गर्नुपर्ने देखिन्छ भने जिल्ला स्तरमा पनि कार्यान्वयन गर्ने निकायको रुपमा एउटा संयन्त्र आवश्यक पर्ने हुन्छ । यी संयन्त्रको गठन तत्कालै गर्नु आवश्यक छ । हलिया समुदायको पुनस्थापनाका लागि गठन हुने संयन्त्रको कार्यक्षेत्रगत सर्त (तयच) अनुसुचि ३ मा संकलन गरिएको छ । यस्तो आयोगमा हलिया र हलियासँग सम्बन्धीत संघ संस्थाको समावेशी प्रतिनिधित्व अनिवार्य रुपमा हुने ब्यबस्था गर्नुपर्दछ ।

४. माग नं. ४ मा हलिया श्रम निषेध गर्ने सम्बन्धी ऐन जारी गरियोस् भन्ने उल्लेख छ ।कमैया श्रम निषेध गर्न तथा मुक्त कमैयालाई पुनस्थापना गर्न तत्कालीन श्री ५ सरकारले श्रम(निषेध गर्ने) सम्बन्धी ऐन, २०५८ लागू गरेको छ । हलियाहरुको हकमा पनि हलिया श्रम निषेध गर्न एउटा ऐन छुट्टै रुपमा जारी गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसरी बनाइने ऐनमा हलिया जनाउने खालका समुदायहरु जस्तै खलिया, लुगि, कमारा कमारी, हरुवा चरुवा, बालिघरे, डोली र भुँडाहरुलाई पनि समेट्नुपर्दछ ।

५. मागको बुँदा नं. ५ र ७ मा मुक्त हलिया परिवारलाई तत्काल जीविकोपार्जनका लागि प्रति परिवार कम्तीमा रु एक लाखका दरले राहत तथा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराईयोस् र हलियाको र हलियाको वैकल्पीक रोजगारका लागी एक घर एक रोजगारको ब्यबस्था गर्न स्वदेशी वैदेशीक, सरकारी गैर सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट ग्यारेन्टी गरियोस् भन्ने रहेको छ । यी मागका सम्बन्धमा कार्यदल सकारात्मक रहेको र माथि बुँदा नं.२ मा उल्लेख भए बमोजिमको

तथ्यांक वा लगत लिएपछि यी माग सम्बोधन गर्नु पर्ने हुन्छ । तर हलिया मुक्ति भई सकेपछि हलियालाई मालिकले विस्थापित गर्ने सम्भावना भएकाले जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरु, स्थानिय नगरपालिका र गाविसहरुबाट यस अघि पहिचान भईसकेको र स्थानिय हलिया तथा मालिकबीच सहमतिका आधारमा मुक्त भई राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघ तथा अन्य यस्तै हलिया संघ संगठनमा आबद्ध भएकाहरुलाई परिचय पत्र वितरण गरी जीविकोपार्जन, थातबास र सीप विकासका लागि हाल विनियोजन गरिएको रकमबाट तत्कालै राहत उपलब्ध गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

६. मागको बुँदा नं. ६ मा राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघ र हलिया आन्दोलनमा क्रियाशिल संघ संस्थाको संलग्नतामा सामाजिक आर्थिक अबस्थाबारे यथार्थ तथ्यांक लिई तत्काल सार्वजनिक गरी परिचयपत्र को ब्यबस्था गरियोस् भन्ने उल्लेख छ । हलियाको मुक्ति एवं पुनर्स्थापनाका विषयमा कार्यक्र गर्दा हलियाहरु के कति छन् भन्ने कुराको थयार्थ तथ्यांक आवश्यक पर्दछ । तथ्यांक संकलन गर्ने र परिचयपत्र जारी गर्ने विषयमा माथि बुँदा नं. २ मा सुझाव पेस गरिएको छ । सोहि अनुसार गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

७. मागको बसँदा नं. ८ मा हलियाहरुको मुक्ति पश्चात पुनर्स्थापनाका क्रममा हुने जातीय छुवाछुत तथा सम्भावीत असुरक्षालाई ध्यानमा राख्दै सामाजिक सुरक्षाको ग्यारेन्टी गरियोस् भन्ने उल्लेख छ । छुवाछुत बिद्यमान कानुनले अपराध मानेको छ । समस्या कानुनको नभएर कार्यान्वयनको हो । तसर्थ यस किसिमका गैरकानुनी क्रियाकलाप र ब्यबहारमा संलग्न ब्यक्तिहरुलाई कानुनको दायरा भित्र ल्याई दण्ड सजाय दिने ब्यबस्थालाई ब्यबहारिक रुपमा लागू गर्नुपर्दछ । आफ्ना नागरिकलाई शान्ति सुरक्षा प्रदान गर्नु राज्यको प्राथमिक दायित्व हुने कुरामा दुई मत हुन सक्दैन । राज्यले हर सम्भव आफ्ना नागरिकलाई सुरक्षाको प्रत्याभुति गरी सुरक्षित भएको महसुस गर्ने वातावरण बनाई दिनुपर्ने हुन्छ । सरकारी वार्ता टोली र महासंघका प्रतिनिधि बीच भएके सहमतिो बुँदा नं. ३ मा हलिया आन्दोलनकारी तथा हलिया परिवारलाई आवश्यकता अनुसार सुरक्षा प्रदान गर्ने भन्ने भएकाले सोको कार्यान्वयनका लागि गृह मन्त्रालय मार्फत सम्पूर्ण जिल्ला प्रशासन कनर्यालयमा निर्देशन जारी गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

८. मागको बुँदा नं. ९ मा हरेक तह र क्षेत्रमा हलियाको समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराइयोस् भन्ने उल्लेख छ भएको सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संबिधान २०६३ को धारा २१ मा आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिकोणले पछि परेका महिला, आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय, उत्पीडन बर्ग, गरिब किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागि हुने हक हुनेछ भनी प्रस्ट उल्लेख गरेको छ । तसर्थ प्रस्तेत मागका सम्बन्धमा नेपाल सरकार सकारात्मक भई हरेक तह र क्षेत्रमा हलियाहरुलाई समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउनु आवश्यक देखिन्छ ।

९. मागको बुँदा नं. १० मा यो सम्झौता नेपाल सरकारको आगामी नीति तथा कार्यक्रममा निबार्य समावेश गरि कार्यान्वयन गरियोस् भन्ने उल्लेख छ । आर्थिक वर्ष २०६५।६६ को नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रमको बुँदा नं. ३८ मा भूमिहीन सुकुम्बासी मुक्त हलिया र मुक्त कर्मैयालाई सामूहिक तथा सहकारी तथा सहकारी खेतिका निमित्त सरकारी स्वामित्वमा रहेको बाँझो जमिन उपलब्ध गराईनेछ यसै गरी यस्ता समूहलाई स्रोत र साधनको ब्यबस्था गरी सीप विकास , रोजगार एब. आवासको सुविधा उपलब्ध गराउने तर्फ विशेष ध्यान दिईनेछ भन्ने ब्यहोरा उल्लेख भईसकेकाले हलियाहरुको मुक्ति एवं पुनर्स्थापनाका सम्बन्धमा नेपाल सरकार गम्भीर रहेको प्रस्ट देखिन्छ । साथै चालु आर्थिक वर्षको बजेट बक्तब्यको बुँदा नं. ८१ मा हलिया प्रथाको समुल अन्त्य गरी हलियाहरुको

सम्मानजनक पुनर्स्थापना गरिनेछ भन्ने ब्यहोरा उल्लेख भएकाले कार्ययोजना सहित लागू गर्नु पर्दछ । यी ब्यबस्थाबाट मागको बुँदा नं. १० मा सम्बोधन भईसकेको छ ।

१०. मागको बुँदा नं. ११ मा हलियालाई शिक्षा, स्वास्थ्यको व्यवस्था गरी “हलिया महिलामाथि हुने घरेलु हिंसा, शारिरिक, मानसिक शोषणको अन्त्य गरी सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्नुका साथै माग प्याकेजमा समाधान गरियोस” भन्ने छ । यस विषयमा कार्यदलको सुझाव के छ भने नेपाल सरकारले दलित विद्यार्थीलाई सार्वजनिक विद्यालयमा १२ कक्षासम्म निःशुल्क गर्ने प्रतिबद्धता चालु आर्थिक वर्षको बजेट वक्तव्यमार्फत जाहेर गरिसकेको परिप्रेक्ष्यमा मुक्त हलियाका बालवालिकालाई छात्रवृत्तिसहित उच्च शिक्षासम्मको अध्ययन निःशुल्क उपलब्ध गराउनेतर्फ विशेष व्यवस्था हुनुपर्दछ । त्यस्तै हलिया समुदायका व्यक्तिलाई स्थानीय संस्थाहरु तथा जिल्ला अस्पतालबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवाहरु उपलब्ध गराउन सकिने हुन्छ । त्यस्तै, बेलाबखतमा घुम्ती स्वास्थ्य टोलीहरु गाउँ-गाउँमा खटाई सर्वसाधारण जनताको स्वास्थ्य परीक्षण एवं स्वास्थ्य उपचारको व्यवस्था मिलाउँदै आएको पृष्ठभूमिमा स्थानीय हलिया समुदायको स्वास्थ्य परीक्षण तथा उपचार गर्न उनीहरुलाई नै लक्षित गरी समय-समयमा घुम्ती स्वास्थ्य शिविरको आयोजना गरी विशेष स्वास्थ्य सेवाको व्यवस्था मिलाउन पनि सकिने अवस्था छ । साथै, उनीहरुलाई लक्षित गरी खानेपानी र सरसफाइका आधारभूत कार्यक्रम पनि ल्याउनुपर्ने देखिन्छ । सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धमा माथि बुँदा नं. ७ मा उल्लेख गरिएअनुसार हुनुपर्ने देखिन्छ ।

समष्टिगत भन्ने हो भने नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता २०६३ को ३.१० मा सुकुम्बासी कमैया, हलिया, हरवा, चरवालागायतका आर्थिक-सामाजिक रुपले पछाडि परेका वर्गलाई जग्गा लगायत आर्थिक-सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने नीति लिने भन्ने उल्लेख छ । तसर्थ दास प्रथाको अवशेषको रुपमा रहेको हलिया प्रथाको अन्त्य हुनुपर्ने र उनीहरुको पुनर्स्थापना हुनुपर्ने भन्ने माग नितान्त सान्दर्भिक छ । राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासङ्घले पेस गरेको माथि उल्लेखित एघारबुँदे मागमध्ये हलिया परिवारको नाममा रहेको ऋण खारेजी र हलिया मुक्तिको घोषणा नेपाल सरकारबाट भैसकेको छ । उनीहरुलाई स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगार, सुरक्षा र हरेक तह एवं क्षेत्रमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउने भन्ने विषय नेपाल सरकारका नीति र सञ्चालित कार्यक्रमअन्तर्गतै पर्दछन र राज्यले यी कुरालाई सम्बोधन गर्नु पर्ने नै हुन्छ । हलियाहरु दलित एवं शोषित भएकाले उनीहरुका मागलाई राज्यले प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्नुपर्दछ । उनीहरुलाई पुनर्स्थापना गर्ने विषयलाई नेपाल सरकारले गम्भीरताका साथ सम्बोधन गर्नुपर्दछ । उनीहरुलाई पुनर्स्थापना गर्ने विषयलाई नेपाल सरकारले गम्भीरताका साथ लिएकाले तत्कालै प्रभावकारी ढङ्गले सम्मानजनक रुपमा पुनर्स्थापना गर्न शीघ्रतिशीघ्र एक उच्चस्तरीय आयोग गठन गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

प्रतिवेदन प्रस्तुतकर्ता

- १) श्री विष्णुप्रसाद नेपाल संयोजक महासचिव शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय
- २) श्री रघुनाथ अधिकारी सदस्य उपसचिव, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय
- ३) श्री दीपक सुवेदी सदस्य उपसचिव, श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय

- ४) श्री राजुराज भूल सदस्य राष्ट्रिय हलिया मुक्त समाज महासङ्घ
- ५) श्री चक्र वि.के. सदस्य राष्ट्रिय हलिया मुक्त समाज महासङ्घ
- ६) श्री सीता वि.के. सदस्य राष्ट्रिय हलिया मुक्त समाज महासङ्घ
७. श्री भक्त विश्वकर्मा सदस्य राष्ट्रिय दलित समाज कल्याण महासङ्घ, काठमाडौं
८. श्री गणेश वि.के. सदस्य राष्ट्रिय दलित नेटवर्क, नेपाल
९. श्री ताराप्रसाद वि.के. सदस्य राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासङ्घ

